

CLAUDI ESTEVA I LA FUNDACIÓ DE L'ANTROPOLOGIA PROFESSIONAL A CATALUNYA (1956- 1984)¹

JOSEP M. COMELLES

Medical Anthropology Research Center, Universitat Rovira i Virgili
josepmaria.comelles@urv.cat

Une imagination si elle est assez vive est toujours au présent. Les souvenirs que l'on "revoit", les régions lointaines, les rencontres à venir ou même les épisodes passés que chacun arrange dans sa tête en en modifiant le cours tout au loisir, il y a là comme un film intérieur qui se déroule continuellement en nous-mêmes. Ainsi le film total de notre esprit admet à la fois tour à tour et au même titre les fragments réels proposés à l'instant par la vue et l'ouïe, et des fragments passés, ou lointains ou futurs, ou totalement fantasmagoriques.

Alain ROBBE-GRILLET, *L'année dernière à Marienbad*, 1961

Cada antropólogo se ha convertido en México en un misionero de la ciencia para el hombre.

Claudi ESTEVA FABREGAT, 1953: *Panorama de la Antropología Mejicana*

---

¹ Aquest article, a banda de l'homenatge a Claudi Esteva Fabregat, el doctor Esteva —així vaig dirigir-m'hi sempre—, enllaça amb reflexions meves dels anys vuitanta que van donar lloc a alguns documents inèdits entre 1983 i 1990 i que citaré més endavant. També amb la meva participació en dos projectes sobre el franquisme i els seus intel·lectuals: «De la propaganda sanitària a la educació para la salud: ideología, discursos y saberes en la España de Franco (1939-1975)» —MECD, HAR2012-

Claudi Esteva i jo

Qualsevol nit podia sortir el sol

Final de la primavera de 1959. Tinc nou anys. Són dos quarts de vuit. Estic molt calent, els braços coberts de màcules vermelles. El termòmetre. Tinc febre. Criden el metge. Ve. El conec d'altres vegades. Em mira. M'ausculta:

—Té escarlatina. Vuit dies amb Benzetacil 3.3.6 i un mes sense sortir de casa. Aïllat.

La meva germana marxa a la torreta de la meva àvia al Guinardó. Soc el rei de la casa. La primera setmana, acabada la tortura de les injeccions de penicil·lina, tothom conspira perquè els dies «del nen» passin prest. Desapareguda la febre, escolto els programes de Radio Barcelona en la ràdio de l'ull màgic —els diumenges, «La comarca nos visita», amb el Pep de Cal Gros, una incursió del català rural a la ràdio franquista. Llegeixo. Per entretenir el nen duen llibres i remenen la llibreria de casa amb allò que pensen que puc llegir. Primer, les *Aventuras de Guillermo* i *Guillermo hace de las suyas* de la Richmal Crompton. La lectura ideal per a un nen de nou anys allitat i solitari. Aviat vides, no de sants i de capellans, sinó de científics i inventors, més endavant els contes de Don Camilo i Peppone, una realitat llunyana, però pròxima a les imatges de les pellis populars italianes —de riure—, que veia als cinemes de patacada. Un cop a la setmana *Pulgarcito* i el *TBO* i, també, *L'infantil*, un còmic en català que editaven a Andorra i que no sé com arribava a casa i amb el qual vaig aprendre a llegir català. La meva passió per la lectura no té límits. En els temps de què parlo —Barcelona, ciutat sinistra en el sentit literal del concepte—, la literatura «juvenil» venia de la mà de les editorials Bruguera (la col·lecció Histories, amb còmics a l'interior), Mateu (la col·lecció Cadete), de les novel·les de Emilio Salgari, i les que editava l'Editorial Molino. Els catàlegs eren relativament amplis i dins el món de les novel·les d'aventures: Sal-

---

3488— i «Reforma sanitaria y promoción de la salud en el tardofranquismo y la transición democrática: nuevas culturas de la salud, la enfermedad y la atención» —HAR2015-64150-C2-1-P [MINECO/FEDER, UE]—, dirigits per Enrique Perdiguero-Gil. També veg. (PERDIGUERO-GIL *et alii*, 2017). El meu agraïment a Enrique Perdiguero, Aida Terrón, Josep Barceló, Eduard Bueno, Isabella Riccò, Tullio Seppilli (in memoriam), Paolo Bartoli, Paola Falteri, Giovanni Pizza, Joan Prat, Joan Josep Pujadas, Oriol Romani i Dolors Comas d'Argemir.

gari, Jules Verne, Ridder Haggard o James Oliver Curwood em transportaven a mons llunyans, exòtics, infinitament lluny dels pícnic familiars dels diumenges a la pineda de Castelldefels, o al Montnegre. S'hi afegien els llibres d'exploradors, sobretot de l'Àfrica, que resumien els viatges de Mungo Park, Livigstone, però també de Brazza i de Stanley en un context cultural més aviat molt racista, representat en bona mesura per les aventures de Don Melitón i Babalí o la representació de l'Àfrica com un tupí de fang enorme on uns caníbals feien bullir l'explorador. També pel racisme en relació amb els japonesos a les vinyetes d'*Hazañas Béticas*, on la terminologia racista i xenòfoba era la norma.

A mesura que m'internava en l'adolescència, tenia accés a una literatura més complexa, més entenedora. Rellegia *Don Camilo*, *L'illa del tresor*, *Els tres mosqueters*, les novel·les de P.C. Wren sobre la legió estrangera francesa i, sobretot, Jules Verne. L'estiu del 62, o del 63, no n'estic massa segur, amb la meva germana vam descobrir, al parc de la Ciutadella, la biblioteca infantil i juvenil que havia fundat Aurora Díaz-Plaja. Contenia meravelles i no estava sotmesa a la dictadura del meu pare, en relació amb el que podia llegir, especialment allò que ell considerava «sicalíptic» o «massa fort», com les novel·les de James Bond o de Peter Cheyney, Hammet o Chandler. La biblioteca de la Ciutadella m'oferia tots els Tarzan, tots els Salgaris i tot allò que, per raons que mai he entès, eren reticents a comprar-me. També les col·leccions completes de Tintín i del Capitán Trueno. La meva germana i jo hi anàvem a peu o en tramvia, des de casa nostra a València amb Lepanto. Travessàvem el pont de Marina on les velles o30 de maniobra fumejaven sota el viaducte. Pujava una olor acre i bruta. A la Ciutadella Enid Blyton, més Salgaris, tots els Guillermo que no havia llegit... fins que el sol s'esmunyia i tornàvem a casa.

Per un nen o un preadolescent del franquisme més dur, la lectura s'aturava els dijous a la tarda —dia de festa al Liceu Francès i, durant les vacances, amb les sessions de programa doble dels cines de patacada del barri de la Sagrada Família, res a veure amb l'actual. Amb la mare, l'àvia i alguna tieta entràvem als cines, tant feia si era *apto* com *no apto*. Procuràvem seure darrere la *fila de autoridades*. Com que la meva família venia d'una tradició republicana ens van estalviar, fins al límits, les avor-

ridíssimes espanyolades, que bescanviaven per programes amb pellis de *cowboys*, de lladres i serenos o pèplums. De tant en tant, el meu pare, generós, ens duia al cinema Publi on podíem gaudir del millor del cel·luloide ranci que comercialitzava la mítica Exclusivas Arajol amb els rodolins amb què el locutor comentava la jugada de Chaplin, Semon o els Keystone Cops. Després, ja adolescent, vaig independitzar-me de les sessions de cinema familiar, però és un altra història (COMELLES, 2006, 2009, 2012).

Qualsevol nit podia sortir el sol, quelcom que fou compartit per bastants nanos i preadolescents de la meva generació. Els règims dictatorials afavoreixen el refugi en realitats que aleshores no en dèiem virtuals però que tenien molt a veure amb l'onirisme i amb el desenvolupament de mons personals, secrets. Vaig desenvolupar-ne prou, amb més o menys intensitat, en la meva gran època cinèfila dels anys seixanta alimentada, en bona part, per la lectura setmanal de *Destino*, una peça fonamental de la meva culturització, malgrat que era alumne d'un batxillerat de ciències. El batxillerat va conduir-me a estudiar Medicina, una carrera clínica, positivista, amb poca possibilitat de reconstruir els somnis de l'adolescència. Però eixia al migdia de la Facultat de Medicina, després de la classe del que fos, i em refugiava a les matinals del Publi —esdevingut cinema d'art i assaig—, o del Savoy, on un dia, amb la sala absolutament buida en vaig endinsar en el *Kwaidan* de Masaki Kobayashi, basat en les novel·les curtes de Lafcadio Hearn. Va trastornar-me profundament, com a ell, l'impacte de la cultura popular japonesa, com Murnau ho havia fet amb la seva Polinèsia a *Tabú*.

El càntic del xamà

Loctubre de 1969 comença el Pla Maluquer a la Facultat de Filosofia i Lletres. Tinc dinou anys i estic a quart de Medicina. A Lletres ha desaparegut el curs selectiu, la dictadura del Llatí i els suspensos massius de l'Antonio Palomeque, massa pròxims als de Taure a Medicina. Els cinc cursos de carrera es distribueixen en deu assignatures els dos primers: cinc obligatòries i cinc optatives, i de tercer a cinquè tot optatiu encara que amb especialitats. Jo odiava el Llatí del batxillerat, de manera que no haver de patir el *rosa, rosarum*, i no precisament en la versió de Jacques Brel,

m'obria la porta. Ingenu, pretenia estudiar Psicologia en la mesura que la Psiquiatria era el que més m'interessava de Medicina. Primera sorpresa: hi havia tutories de matrícula. Vaig vestir-me com cal, o sia amb vestit. Vaig arribar al pati de Lletres i el tutor, ves per on, era un senyor calb d'uns cinquanta anys, al qual sempre havia parlat de vostè, amb una veu aguda, un punt tallant. Què podia triar entre tanta meravella? El senyor calb em va suggerir Antropologia de 8 a 9 del matí dilluns, dimecres i divendres. Què es això, vaig pensar? No podia confessar-li la meua ignorància absoluta, ni era possible, com ara, consultar la Vikipèdia des del telèfon mòbil. Antropologia, home, sona bé vaig pensar. Va insistir-hi. Em va matricular també d'Antropologia Filosòfica amb en Pedro Cerezo dimarts, dijous i dissabtes de 9 a 10 de la nit. Antropologia, *connais pas*.

La classe començava puntual. Vaig llevar-me d'hora. El 46 s'aturava davant de la porta de casa meua, al carrer de València. Eren els tramvies de Maquitrans i arrossegaven un remolc. Seies als bancs de fusta i llegies el *Brusi* o el *Correo Catalán*, fins a a la plaça Universitat. Sèiem a l'Aula Magna tots plegats i a l'estrada hi havia:

Un señor de edad infinita, calvo, no muy alto, expresivo. Habla cortante. Clase de dos horas. Frío, que obliga a arrebujarse en el abrigo y a esconder los dedos en los guantes mientras se toman notas enfebrecidas. Hablaba y hablaba. El salón ochocentista se desvanecía. Estaba en la pradera y la banda comanche cabalgaba ante mí. Olor a calumet. Manadas de bisontes. El cántico del chamán. La ensoñación duraba unos cuartos de hora (COMELLES, 2006: 20).

El curs durà un any amb les interrupcions promogudes per l'*autoridad competente*, que trucava de matinada. Mai he dubtat, que vam viure i sentir una cosa excepcional. No sé si des del punt de vista del contingut —en conservo els apunts perfectament enquadrats que he revisat per la circumstància—, però sí el que significà emocionalment per mi de ruptura amb la universitat franquista i amb moltes més coses. El senyor calb, el Dr. Claudi Esteva Fabregat, no era un orador *castelariño*. No impostava, però sabia «contar», amb el to dels contes a la vora del foc on l'àvia t'explica històries que no vols que s'acabin mai. Recomanava llibres. Vaig comprar-me'n un munt. Vaig enamorar-me de la disciplina. De Nemo al

Malinowski encara *KuK* a Micronèsia, del món del *Tabú* de Murnau a la Samoa de Margaret Mead, de les *Bodas de Sangre* a la Grazalema i la Galícia de l'Espanya autàrquica. El vol de la papallona que em va dur a Lletres aquell matí d'octubre de 1969, trasbalsaria tota la meva vida.

El Dr. Esteva recomanava clàssics. Jo faig el mateix. Per l'aprenent de metge pel qual la carrera de Lletres era un complement cultural, trobar referències creuades entre la medicina i la psiquiatria permetia situar-me en un espai intel·lectual compartit i no tenir la impressió permanent d'ignorància de tantes coses noves que sentia. No tot era la neurofibromatosis, ni les demències alcohòliques. El Dr. Esteva descrivia, en el seu relat, les relacions entre psiquiatria, psicologia i antropologia de les quals havia tingut un primer tast en les classes de Psicologia Clínica de Ramón García al Clínic. Per això vaig adquirir, primer, els clàssics de l'escola de cultura i personalitat, Kardiner i els informes que Linton preparava per a les sessions del psicoanalista. Les etnografies primerenques que jo llegia –i que encara no denominàvem realisme etnogràfic–, eren la continuació de les *aventis* i dels mons imaginaris de la meva adolescència amb tant sexe a la Polinèsia de Ralph Linton, com a *Lady Chatterley Lover*. Relats escrits abans de néixer jo que descrivien, en present, fets d'uns tròpics que ja eren plens de tristesa, però que en les monografies més clàssiques evocaven Robert Louis Stevenson, Gauguin i Murnau.

En acabar el curs, el doctor Esteva ens va examinar. Jo escrivia sempre amb estilogràfica i amb tinta *azul real* de Parker. La meva lletra era encara rodona –francesa–, i la ploma ampla donava lloc a una cal·ligrafia clara i atractiva. En recollir l'examen amb la nota, que conservo, tenia un deu i matrícula d'honor. Esteva n'havia subratllat amb un llapis vermell algunes parts. L'amor semblava haver tingut resposta. Un parell d'anys abans havia escrit per a l'assignatura de Psicologia Mèdica un text: «Mitos, fetiches y símbolos», que el professor Sarró va comentar amablement —també el conservo, però no sé si ni l'un ni l'altre gosaria rellegir—, i que també em va permetre accedir a la matrícula d'honor. Sarró i Esteva.

A segon curs no hi havia Antropologia, però sí Història, la meva altra passió acadèmica desenvolupada en els cursos de Pere Ribera i que alimentaria moltes lectures de la dècada dels setanta quan vaig abandonar

les novel·les. Vaig esperar, amb candeletes, poder cursar Etnologia dels Pobles Primitius el 1971-72. Vaig proposar al Dr. Esteva un treball sobre medicina popular. Va dir-me que anés al Centro de Etnología Peninsular² a cercar bibliografia.

El Centro era al tercer pis de l'edifici del CSIC del carrer de les Egipcí-aques, convertit ara en residència universitària. Era un casalot més sinistre que avui. Jo hi anava amb vestit. Escales aparatoses, laberint de passadissos i a la tercera planta –fent cantonada amb el carrer de l'Hospital– un passadís llarg amb prestatgeries plenes de llibres tancades amb clau per portes de vidre amb l'olor peculiar del paper tancat a les vitrines de les biblioteques. Allí els vaig conèixer: el Joan Frigolé —sempre ha estat «el Frigolé»—, el Jesús (Contreras), el «Juanito» —o sia, el Joan Prat—, el Pau Comes, la Josefina (Roma), l'Ignasi (Terradas), la Maria Jesús (Buxó), els «Juanjos» —el Joan Josep Pujadas i la Dolors Comas—, l'Alberto Gordillo, i alguns altres que s'han perdut en la memòria.

El Centro era també *Ethnica*. N'he repassat la col·lecció aquests dies. Fa patxoca. Suposo que la majoria en sabíem relativament poc, amb l'excepció de l'Ignasi que ja aleshores m'impressionava, malgrat que la seva *Antropologia del campesino catalán* posava de relleu la meva ignorància còsmica. Però tots els companys eren absolutament agradables, i suposo que alguns feïem veure que enteníem l'Ignasi per no quedar malament. La biblioteca era meravellosa, fruit dels interessos del Dr. Esteva i hi podia trobar col·leccions de revistes impossibles de veure arreu i on, com a mi m'agrada, em deixaven remenar i sovint anar llegint pujat sobre una esca-la, posant i traient llibres i més llibres o explorant les revistes.

La meva relació amb l'Antropologia no podia ser, però, massa intensa. Des del 1972 jo feia de metge i treballava a dos llocs a la vegada. Un cop entregades les seixanta pàgines del manuscrit de *La medicina popular*, el Dr. Esteva va proposar-me'n la publicació prèvia reducció a una vintena llarga, a *Ethnica* (COMELLES, 1972). Tens 22 anys, et diuen que et publiquen el que més tard seria també un llibret (COMELLES, 1973); primer no t'ho creus, després tremoles. Els companys m'animaven a fer l'esforç i vaig acabar el text definitiu aquell any a l'Hospital de Marina de San Fernando. Publi-

2 Sobre el Centro de Etnología Peninsular de Barcelona veg. LASG (1994) i CALVO CALVO (1997).

car a *Ethnica* aleshores seria com fer-ho avui a l'*American Anthropologist*. *Ethnica* era «la» revista (BA, 1994; CALVO CALVO, 1996; CALVO I CALVO, 2002) i esperàvem l'aparició dels nous volums amb candeletes. Però en aquell món, en el qual em sentia tan a gust, mai vaig pensar que hi tindria futur.

En Joan va llegir la tesi ben aviat, el seguien el Juanjo i la Dolors, els dos més joves. Jo no m'hi vaig poder posar fins que vaig acabar la residència de Psiquiatria, a finals del 1976. Fins aleshores vaig estar més temps de guàrdia que de civil. Això em permetia comprar llibres —la meva posició econòmica era fantàstica—, i llegir més antropologia que medicina. De tant en tant, passava pel Centro, escrivia algunes ressenyes per *Ethnica* i podia participar en els primers seminaris, en els quals el de Bryan Roberts el 1974 i els consells d'en Joan Frigolé van ser crucials per al meu futur (COMELLES, 2006). Quan vaig proposar a Claudi Esteva fer la tesi i s'assabentà que jo ja treballava en un manicomi, va descoratjar-me de fer-la sobre una col·lectivitat rural. Un manicomi, va dir-me, és un lloc perfecte. Va acompanyar-me a les prestatgeries de la biblioteca i va suggerir-me lectures. Vaig començar a remenar llibres i revistes, malgrat que la tesi estava condicionada al final de la meva residència de Psiquiatria i a una beca posterior. Un any i mig més tard, el gener de 1976, vaig rebre a les vuit del matí, quan estava a punt de marxar al manicomi, una trucada de la Josefina Roma:

—Vols fer classes d'Antropologia Cultural?

—Sí, és clar.

Vaig anar a veure el Dr. Esteva. Va donar-me la benvinguda. Vaig signar el contracte amb el degà, prèvia la meva «adhesión a los principios fundamentales del meneamiento nacional». El que ve després, poc importa.

El Dr. Esteva de 1969-75 era el mirall invers de Ramon Sarró (1900-1991), el psiquiatre i introductor a Catalunya de l'estructuralisme francès, encuriós per l'antropologia (SARRÓ MALUQUER, 2006). Entre els meus *Mitos, fetiches y símbolos* (COMELLES, 1968) i *Terapeutica y sociedad, un caso gallego* (COMELLES, 1972, 1973) vaig fer un viatge inicial, encara no iniciàtic, induït per dos personatges aleshores molt diferents, però probablement més pròxims del que pot semblar. Tots dos coincidiren, no per atzar, al

Instituto de Antropología de Barcelona (CALVO, 1996). Tots dos, sobretot Esteva, van canalitzar-me cap a uns interessos en els quals es barrejaven les meves *aventis* d'adolescent, la meua fascinació pels viatges físics i virtuals, la meua curiositat intel·lectual entre la medicina, la història, la psiquiatria i les ciències socials. L'Antropologia era, per mi, la cruïlla perfecta en aquell moment històric. Tanmateix, no puc pensar en Sarró com un mestre «meu» com tampoc ho puc fer en el cas de Lévi-Strauss o de Malinowski. Les influències de Sarró eren, sobretot, la *performance* ocasional d'un personatge singular amb el qual connectava bé perquè projectava un *background* literari, intel·lectual i artístic que m'era proper. Sí, Esteva. Les seves classes enllaçaven amb l'experiència inoblidable de les de Pere Ribera, Cyril Rozman o Domingo Ruano.

Si per l'estudiant de Lletres, el Pla Maluquer era una reforma a una facultat franquista, per qui venia de Medicina, era una revolució. Vincennes a Barcelona! Un espai de llibertat sense límits aparents obert a tot allò que havia mamat en les meves lectures, en el «Panorama de las Artes y las Letras» a *Destino*, a *Triunfo*, al *Tele/eXpres* —la subscripció del qual que vaig heretar del meu avi, mort el 1971—, a *Serra d'Or*. A Lletres hi havia gent com en Miquel Porter —un dels responsables de la meua cinefilia—; l'Antropologia, la Sociologia, i tot això amb cursos sobre tests projectius que no s'explicaven a Medicina; o podies triar —cosa que no vaig fer— assignatures amb títols tan inoblidables com: El Monismo Espinoziano de la Sustancia. Lletres permetia passar de la fascinació per l'aspecte literari, les belles arts o les ciències socials purament autodidacta —sempre he estat un *repelente niño Vicente* amb ulleres. Els millors professors de Medicina que vaig tenir, no podien educar-me; Esteva va ser-ne la clau. Però em pregunto avui amb voluntat de respondre-ho: Per què Esteva? Un text com aquest, destinat a un llibre d'homenatge a un mestre —en el sentit estricte de la paraula—, pot contemplar-se com la rememoració de pàgines viscudes. És el que he fet fins ara. Tanmateix, és també l'ocasió de reflexionar sobre el paper que un personatge que ha mort centenari ha tingut en la meua vida. Puc considerar-me un deixeble intel·lectual de Claudi Esteva? Segurament no, en l'estricta sentit del terme «deixeble intel·lectual». Però fou ell, encuriósit per la meua condició primer d'es-

tudiant de Medicina i després de psiquiatre clínic, qui fou la *chiquenaude primitive* que va dur-me a l'antropologia mèdica, a abandonar la clínica i a esdevenir un antropòleg professional, enamorat de la meva feina.

Abans del Dr. Esteva³

Nouveau venu qui cherches Rome en Rome.

Et rien de Rome en Rome tu aperçois.

Joachim DU BELLAY, *Antiquités de Rome* (1558)

El 1961, pocs anys després de l'arribada de Claudi Esteva a Madrid, un dels pedagogs orgànics del franquisme, Adolfo Maíllo, escrivia que «para impulsar debidamente estas nuevas directrices del pensamiento pedagógico y la acción cultural urge crear cátedras universitarias de Antropología cultural y de Sociología de la Educación» (MAÍLLO, 1961: 264).⁴ Per la nostra sorpresa (PERDIGUERO-GIL, COMELLES, & TERRÓN BAÑUELOS, 2017), en els seus escrits sobre educació popular (MAÍLLO, 1961, 1953, 1958) i educació sanitària escolar (MAÍLLO, 1968; MAÍLLO, 1961, 1965b, 1965a) hi havia nombroses referències bibliogràfiques a l'antropologia social i cultural «professional»,⁵ o indirectes a partir dels materials antropològics presents a les Ac-

---

3 Bona part de les fonts disponibles sobre Claudi Esteva són entrevistes. Les anteriors a 1996 estan relacionades a PRAT, MARTÍNEZ-HERNÁEZ, & COLOBRANS (1996: 60). Angel AGUIRRE BAZTÁN (1986b) compilà un volum sobre les antropologies «regionals» del país amb un capítol específic sobre ell (AGUIRRE BAZTÁN, 1986a), superat per l'obra erudita de Luís CALVO CALVO (1996, 1997, 2017, 2002) i, sobretot, per la rigorosa monografia de Joan PRAT (1992), sobre la institucionalització de l'Antropologia. El 2009, el geògraf i historiador de la ciència Horacio CAPEL (2009) publicà una biografia de Claudi Esteva per commemorar els seus noranta anys des d'una perspectiva sociològica. En aquesta ocasió he treballat sobre els fons accessibles digitalment de la producció de Claudi Esteva anteriors a 1973. Una part dels continguts de l'article són conjecturals a manca de saber si es preserva la seva correspondència professional.

4 Sobre Maíllo, veg. PERDIGUERO-GIL *et alii* (2017) i TERRÓN BAÑUELOS *et alii* (2017). Agraeixo als dos coautors les facilitats per emprar-ne el contingut. Vam descobrir a Maíllo de la mà d'Aida Terrón (2015, 2017), historiadora de la pedagogia que havia investigat el seu arxiu personal a Càceres.

5 Per «antropologia professional» identifico l'antropologia acadèmica social i cultural del segle xx, desenvolupada a l'imperi Britànic, els Estats Units, alguns països de l'Amèrica Llatina i a França, on el terme «*ethnologie*» va resistir fins als anys seixanta. Sobre el seu desenvolupament, veg. Gorge STOCKING (1987, 1995) i la col·lecció de *History of Anthropology*. La distingeixo de l'ús de l'etnografia per part d'altres professions com la medicina, les professions jurídiques i la ciència missional. Veg. COMELLES, (1998, 2000, 2016). És molt interessant la periodització crítica d'Eduardo MENÉNDEZ (1977).

tes del primer curs d'estiu d'educació sanitària impartit al CSES de Perugia des de 1956 (*Atti dell'1 Corso estivo di educazione sanitaria*, 1959).⁶ Per què un pedagog «orgànic» del franquisme (MAINER BAQUÉ & MATEOS MONTERO, 2011) introduïa a Espanya posicionaments internacionals d'avantguarda en educació sanitària i vindicava la institucionalització de l'antropologia professional? (MAÍLLO, 1968; Maíllo, 1961; COMELLES, RICCÒ, TERRÓN BAÑUELOS, & PERDIGUERO-GIL, 2017)⁷

Maíllo va proposar tres projectes inspirats pel seu coneixement de l'antropologia professional: un sobre la lluita contra l'analfabetisme, un segon sobre educació sanitària escolar i un darrer sobre l'educació d'adults a partir dels mitjans de comunicació social –els teleclubs. Per fer possible el primer, en què demanava als mestres un diagnòstic etnogràfic previ de les comunitats en les quals anaven a servir, va preparar sengles qüestionaris etnogràfics: un aplicable a les comarques *culturalmente retrasadas* (MAÍLLO, 1955) i un altre als *suburbios* (MAÍLLO, 1956).⁸ La seva relació amb l'antropologia internacional —com la del seu amic Primitivo de la Quintana⁹ amb la sociologia mèdica (QUINTANA, 1966)—, posen de relleu la seva influència intel·lectual aïllada, en alguns professionals aplicats, en

6 El Centro Sperimentale, l'havia fundat l'higienista Alessandro Seppilli (1902-1994) i hi havia involucrat el seu fill, l'antropòleg Tullio Seppilli (1928-2017) (COMELLES *et alii*, 2017; TERRÓN BAÑUELOS *et alii*, 2017). El projecte incloïa una mirada antropològica derivada d'una crítica als límits del relativisme cultural (SEPPILLI, 1955, 1959) i era una novetat a Europa. L'ideòleg del moviment d'educació sanitària John Burton, que inspirà el Centro, organitzà el 1956 una reunió a Londres confrontant antropòlegs —Firth i Gilbert Lewis entre d'altres— i salubristes (BURTON, 1957), però que no va tenir continuïtat, com sí que es va produir a Itàlia.

7 Van nomenar-lo secretari de la Junta Nacional contra el Analfabetismo, membre de la Inspección Central (1952-1961), i va dirigir el Centro de Documentación y Orientación de la Enseñanza Primaria (CEDODEP) (1958-1964) i després la División de Educación de Adultos y de Extensión Cultural (MAÍLLO, 1984), on va preparar la memòria pedagògica sobre el paper dels teleclubs en l'educació popular (MAÍLLO, 1967).

8 El paper de Maíllo en la inspecció de l'ensenyament primari va ser important (TERRÓN, 2017). Estava influït per les polítiques del *cardenismo* mexicà (GARCÍA MORA, 1987; AGUIRRE-BELTRAN, 1947; 1994 COMELLES, 2000; RUBEL, 1990) i les de la UNESCO, l'OMS i la FAO (TERRÓN BAÑUELOS, 2015).

9 Maíllo col·laborava amb el seu amic Primitivo de la Quintana (Aida TERRÓN, com. pers.). Van fer-ho en dos monogràfics, a la *Revista de Educación* (MAÍLLO, 1953; Quintana, 1953) i a *Vida Escolar* (1961), revistes de referència. De la Quintana presidia la Sociedad Española de Higiene y Medicina Social, i va convidar Maíllo, que no era metge, a participar al Congrés Internacional de la UIESP (Madrid, 1965) i a un curs d'educació sanitària del qual eixí un llibre (SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIGIENE Y MEDICINA SOCIAL, 1965). El capítol més consistent i més ben documentat, encarat a l'acció, és el de Maíllo. La seva postura explica la seva marginació a finals dels seixanta (TERRÓN BAÑUELOS *et alii*, 2017).

el moment de l'arribada de Claudi Esteva i abans de la seva institucionalització acadèmica.¹⁰

Esteva, vivint encara a Mèxic,¹¹ publica el seu primer article a Espanya, «Panorama de la Antropología Mexicana» (ESTEVA FABREGAT, 1953), a les pàgines en color d'una important revista cultural del règim: *Cuadernos Hispanoamericanos*, dirigida per Pedro Laín Entralgo.¹² Ho fa en un número monogràfic: *¿Adonde va Hispanoamérica?*, que es justifica a la portada amb un reclam que diu que: «dentro de la intención coloquial esencializadora de nuestra revista, de ser cauce abierto y transitable para la expresión de artistas de América y Europa, esta sección sigue recogiendo trabajos de interés sobre cuestiones entrañables de nuestro tiempo. Nos complacemos en publicar un estudio sobre la Antropología Mexicana de Claudio Esteva Fabregat.»¹³ Cal destacar que un desconegut a la portada ens interpel·la, més encara sabent que el mateix any Maíllo i de la Quintana publicaven un monogràfic sobre educació sanitària escolar a l'oficial *Revista de Educación* (MAÍLLO, 1953; QUINTANA, 1953), que incideix en els nous criteris d'acció pedagògica i en la necessitat de canviar la formació dels estudiants de Medicina.

L'article d'Esteva descriu la situació de l'antropologia mexicana després de la fundació de l'ENAH (Escuela Nacional de Antropología e Historia) el 1942 i de l'INI (Instituto Nacional Indigenista) el 1948. En el Mèxic postrevolucionari «cada antropólogo tiene que investigar las posibilidades inmediatas de recepción del indígena de una serie de elementos mo-

---

10 Als metges (PERDIGUERO-GIL et alii, 2017) i als psiquiatres (BERNAL & COMELLES, 2004), els calien eines metodològiques i teories més sofisticades que les del folklore (CASTILLO DE LUCAS, 1958), les etnografies positivistes (COMELLES, 2016) o la base de les topografies mèdiques (LARREA, 1997; PRATS, 1996). Els escrits sobre salut mental d'Adolfo SERIGO SEGARRA (1969) o Manuel CABALEIRO GOAS ([1967] 1997) són exemples de la incorporació de l'antropologia social i cultural a l'anàlisi dels problemes socials de la salut mental durant aquest període.

11 Malgrat que els seus biògrafs (AGUIRRE BAZTAN, 1986; CALVO CALVO, 1996) s'ocupen de l'etapa mexicana d'Esteva, Joan Josep Pujadas, un dels membres de la que anomeno segona generació n'ha publicat recentment un article fonamental, amb fonts recents que en descriuen l'etapa mexicana (PUJADAS, 2017: 435-438).

12 És una publicació de prestigi, molt ben editada amb pàgines en color i articles internacionals de primer nivell. No he pogut consultar el volum que el conté. Les pàgines de Claudi Esteva, que no van numerades, corresponen a les pàgines en color, les més rellevants de la publicació

13 És el text que encapçala el número de la revista, un monogràfic sobre Es tracta d'una revista cultural, editada luxuosament. El director era Pedro Laín Entralgo.

ternos, cuya presencia supone por sí misma la descomposición de los conceptos tradicionales» i, per això, calia l'antropologia, com també propugnava Maílló —que coneixia les experiències mexicanes d'alfabetització—, per als mestres de l'Espanya subdesenvolupada. Es tractava que es fessin recerques prèvies des de «la simple exploración sociográfica, hasta los de carácter más profundo, que tratan de registrar de modo integral el sistema de instituciones en que descansa la vida de una comunidad cualquiera» (ESTEVA FABREGAT, 1953).

L'article descriu àmpliament el paper de l'Instituto Nacional Indigenista i la seva cartera de serveis en un país en què l'objectiu principal era actuar comtra la marginació de les poblacions indígenes i donar suport als programes educatius i sanitaris de la mà, entre d'altres, de Villa Rojas, Caso o Aguirre Beltrán. Explica Esteva el paper de l'Escuela Nacional de Antropología e Historia, dependent de l'INAH i fundada el 1942, i destaca la fundació, el 1951, de la carrera «de Antropología aplicada que tiene por fin preparar convenientemente profesionales aptos para resolver problemas prácticos de diverso carácter, desde estudios integrales a investigaciones concretas de un complejo cultural determinado, en comunidades indígenas, preferentemente» (ESTEVA FABREGAT, 1953). El panorama que descriu és detallat, inclou la fundació per la Escuela de Postgraduados de la Facultad de Medicina (UNAM) i el Departamento de Psiquiatría d'una càtedra d'antropologia cultural al seu càrrec. L'objectiu era «proveer a cada estudiante de un material antropológico básico que le permitía reconocer un fondo cultural en muchos de los aspectos patológicos» (ESTEVA FABREGAT, 1953).

Malgrat que no disposem d'estudis d'impacte d'aquestes publicacions no puc dubtar de la seva presència entre les elits culturals i acadèmiques del franquisme. Les experiències mexicanes estan reflectides en Maílló i Quintana, pels contactes creixents que poden documentar-se des dels primers cinquanta, malgrat que les relacions entre els governs mexicans i el franquisme no eren gens bones. L'antropologia professional i professionalitzada que descriu Esteva no tenia res a veure amb el folklore i l'etnologia culturalista practicada aleshores a Espanya, en el que suposa

d'innovació cal situar-la en el període en què Laín Entralgo i Ruiz Jiménez pretenen anar dissimulant els trets més evidents de la feixistització de l'Estat.¹⁴

Durant la dècada dels cinquanta haurien arribat a Espanya publicacions de ciències socials empíriques, traduïdes a l'Amèrica Llatina a les quals Quintana, Maíllo, Laín Entralgo i molts altres tenien accés. Hi ha cites dels grans sociòlegs funcionalistes, especialment Merton i Parsons (PERDIGUERO-GIL *et alii*, 2017) i també d'antropòlegs.¹⁵ Destacar-ho no suposa menystenir la continuïtat del folklore positivista (AGUIRRE BAZTÁN, 1986; PERDIGUERO-GIL & COMELLES, 2014), sinó esmentar una presència marginal de l'antropologia professional i el seu paper, marginal, en les discussions relatives a algunes de les polítiques públiques del franquisme (PERDIGUERO-GIL *et alii*, 2017).

Esteva hauria arribat a Madrid amb cartes de recomanació de Pere Bosch Gimpera (PUJADAS, 2017: 437) i des de ben aviat collaborà regularment amb breus miscel·lànies d'una o dues pàgines a l'*Índice de Artes y Letras* (1948-1976).¹⁶ Tanmateix, les seves dues primeres publicacions acadèmiques són «La Antropología contemporánea» a la *Revista de Estudios Políticos*, publicada per l'Instituto de Estudios Políticos (IEP) (ESTEVA-FABREGAT, 1957),¹⁷ i poc després, «Sobre la teoría y métodos de la Antropología Social» a la *Revista Internacional de Sociología* del CSIC.¹⁸ Tenen una importància capital. Són dues aportacions rigoroses i sòlides, amb la voluntat explícita de presentar l'antropologia cultural i social internacional professional al món intel·lectual del franquisme i no ja a través de l'antropologia mexicana. A banda de la descripció dels principals

---

14 Veg. GALLEGO, 2014; MORÁN, 1998; THOMAS, 2001; SESMA, 2013.

15 Eren a les lleixes de biblioteques privades com la dels psiquiatres Ramon Sarró o Manuel Cabaleiro, i poden trobar-se'n referències a CASTILLO OJUGAS (1998); MARTÍNEZ-HERNÁNDEZ, PERDIGUERO-GIL, & COMELLES (2015); PERDIGUERO-GIL & COMELLES, 2014; PERDIGUERO-GIL, COMELLES, & ERKOREKA (2000).

16 Sobre aquesta publicació periòdica veg. MOLINA CANTERO (1988) i, sobretot, CAPEL (2009), que en destaca la seva posició crítica des de la seva fundació, així com el paper cultural i polític del seu editor.

17 N'era el director el jurista falangista Emilio Lamo de Espinosa y Enríquez de Navarra, marquès de Marisol (1914-1985). El IEP fou un organisme crucial en la constitució de la intel·lectualitat orgànica del règim (SESMA, 2013) i en l'alt funcionariat franquista Lamo seria un referent en les polítiques agràries del *desarrollismo*.

18 Són els temps de l'hegemonia de Ruiz Jiménez i Laín Entralgo en les polítiques culturals i educatives.

corrents de la literatura internacional, encara no massa accessible, amb dós articles tenen la voluntat de proposar un debat conceptual —entre d'altres, entorn als conceptes de cultura i societat—, de clarificació disciplinària —la distinció entre l'antropologia general i la seva evolució al *culturalismo*, l'antropologia social i l'antropologia cultural— i de distanciament del folklore positivista (ESTEVA-FABREGAT, 1957b: 414). Esteva pren partit per una antropologia que està abandonant la seva especialització en societats primitives per esdevenir una metodologia i un conjunt de tècniques sofisticades adients per l'abordatge del món actual. Empra l'etiqueta d'antropologia social i col·loca l'antropologia cultural com una secció (ESTEVA-FABREGAT, 1957b: 417) insistint en la dimensió científica de l'antropologia en la línia de les antropologies americanes del seu temps.¹⁹ La riquesa de matisos i d'informació que contenen els dos articles, força extensos, va molt més enllà de l'autodidactisme antropològic de Maïllo i dels metges que li eren coetanis, però també de l'obra etnogràfica de Caro Baroja escrita en els anys quaranta i cinquanta. La diferència, en la meua valoració, rau en la solidesa de la seva formació a l'ENAH mexicana (veg. CAPEL, 2009; PUJADAS, 2017: 435–438) enfront de la inevitable aproximació autodidàctica dels autors que no podien fer més que llegir el que els arribava a les mans.²⁰ Primitivo de la QUINTANA (1966) i LAÍN ENTRALGO (1964) fan referència —com Esteva— als sociòlegs funcionalistes, però no citen ni a Esteva ni a Maïllo.

Per què un falangista com Lamo de Espinosa publica en una revista orgànica del franquisme un article d'un *rojo* jove de 38 anys, tot just retornat de l'exili? Per què els sectors catòlics del CSIC en el temps de Ruiz Jiménez i Laín publiquen l'altre text fundacional?

No tinc cap dubte que Caro Baroja, després de la seva estada a Oxford, estava qualificat per fer una cosa similar en el temps del seu treball al Sàhara (CARO BAROJA, 1990). Coneixent bé la seva obra, el perfil que hi hauria donat estaria molt lluny de l'orientació pràctica que proposa Esteva. CA-

¹⁹ Se situa dins les coordenades de *Human Organization*, la revista d'antropologia aplicada que podia trobar-se al Centro de Etnología Peninsular de Barcelona el 1971. Les referències al paper institucional de l'antropologia a Mèxic, les remet al seu article de 1953, que no he pogut consultar.

²⁰ No n'he trobat referències en altres autors del seu temps ni tampoc en cap dels seus biògrafs citats, amb l'excepció del llistat a PRAT *et alii* (1996).

PEL (2009) cita a americanistes —com Ballesteros Gaibrois— com a valadors del jove Esteva, previsible destinatari de la carta de recomanació de Bosch Gimpera (PUJADAS 2017: 438). La paradoxa és que els dos articles (ESTEVA FABREGAT, 1957b, 1957a) no es publiquen en el món americanista sinó a revistes controlades per Laín Entralgo i el CSIC, i per l'Institut de Estudios Políticos d'Enrique Lamo de Espinosa, del qual eixirà la Facultad de Ciencias Políticas y Sociología de la Universidad de Madrid (SESMA, 2013). Posteriorment, també publicarà dos articles més a revistes de la Delegación Nacional de Sindicatos de FET y de las JONS.

La trajectòria de Claudi Esteva en el món de la intel·lectualitat orgànica franquista està molt poc descrita a les entrevistes que se li feren dècades més tard. Als anys setanta, sense la distància crítica amb què pug abordar-ho avui, podia ser interpellat com a col·laboracionista. No era la millor targeta de visita per afermar el seu lideratge en la institucionalització de l'antropologia, però la seva vinculació, quan s'explora a fons el període, permet observar l'acceptació per part de sectors del règim, de professionals que podien aportar coneixements tècnics rellevants i que es generalitzarien als anys seixanta. També de *rojos* exiliats i retornats.²¹ Les dues publicacions fins ara citades podem considerar-les com el fruit de la curiositat entre algunes elits culturals del paper d'una antropologia no representada al món acadèmic i cultural del seu temps.

A diferència d'AGUIRRE BAZTÁN (1986a) i CALVO CALVO (1996), CAPEL (2009) descriu minuciosament les relacions personals de Claudi Esteva amb l'*establishment* acadèmic de l'americanisme de finals dels cinquanta i dels seixanta, però ignora el que he descrit fins ara. El patronatge de Ballesteros Gaibrois —que havia estat governador civil franquista—, va permetre a Esteva convalidar les seves titulacions mexicanes (PUJADAS, 2017: 437), convertir-se en autor regular i remunerat a *Índice*, ser contractat per la Universidad de Madrid el 1959 com a professor d'Història d'Amèrica i promogut el 1965 a director del Museo Antropológico Nacional (MAN), en substitució

---

21 A vegades provocaven respostes àirades si cobrien llocs destinats, en principi, a *afectos al régimen, ex alferces, o ex combatientes de la División Azul*. Els fons sanitaris del Archivo General de la Administración (2017) permeten documentar controvèrsies en la contractació de metges *ex rojos* per al Seguro Obligatorio de Enfermedad.

de Caro Baroja. Allí va fundar l'Escuela de Estudios Antropológicos (1966-1968), el trampolí que va dur-lo a l'*agregaduría* de Barcelona el 1968.

Carmelo LISÓN (1996) rememora la col·laboració d'Esteva amb el Plan de Desarrollo Económico y Social de Guinea, dirigit per Juan Velarde Fierres, vinculat al IEP, i amb el Plan de Desarrollo de la Comarca de Sayago a Zamora, el 1963, dins el marc del I Plan de Desarrollo Económico y Social (1963), un programa de desenvolupament rural, impulsat, entre d'altres, pel Sr. Lamo de Espinosa. Malauradament, desconeixem el contingut de les dues memòries, malgrat que alguns dels resultats van donar lloc, una dècada més tard, a alguns articles acadèmics sobre els aspectes menys aplicats (PRAT *et alii*, 1996). CAPEL (2009) insisteix a destacar —sense que la narrativa del seu article li ho exigeixi— com els anys a què faig referència (1957-1965) eren de canvi en el franquisme després de l'entrada als organismes internacionals i de la Ley de Estabilización Económica de 1959 i que es van haver d'assumir reformes molt importants en el terreny econòmic, representades pels tres Planes de Desarrollo Económico y Social (1963, 1967, 1972), i en el terreny de l'acció social,²² així com presentar-se als organismes internacionals amb propostes homologables, almenys sobre el paper, amb les d'altres països.

En la seva primera entrevista autobiogràfica, ESTEVA (1982) despatxa aquest període dient que feia treballs per guanyar-se la vida, però que no li interessaven massa. Hi ha, però, una contradicció entre les afirmacions de les seves entrevistes i la importància i la significació de la seva producció bibliogràfica en aquest moment (PRAT *et alii*, 1996), en el qual el volum de les col·laboracions remunerades, però breus a *Indice*, i d'articles miscel·lanis sobre temes d'americanística, molts d'ells de naturalesa divulgadora, dissimulen les seves molt interessants aportacions acadèmiques.

El 1973 va compilar-les quasi totes en dos volums: *Antropología Industrial* (ESTEVA FABREGAT, 1973) i *Cultura y Personalidad* (ESTEVA FABREGAT, 1973, 1978). Aquestes reedicions no inclouen un índex sobre la procedència i cronologia dels continguts. En el primer, l'ordre dels capítols tampoc respecta la seva cronologia de publicació i les referències bibliogràfiques

²² En deriven la Ley de Hospitales de 1962 i la Ley de Bases de la Seguridad Social de 1963, implantada el 1967.

que conté no les he pogut contrastar amb els originals per les dificultats de l'accés a alguns dels llibres. En la presentació justifica el volum dient que «estos artículos reflejan algunas de mis “preocupaciones militantes”²³ aunque no establemente continuadas debido a ineludibles compromisos profesionales y a obligaciones académicas» (ESTEVA-FABREGAT, 1973: 9). En canvi, *Cultura y Personalidad*, inclou les bibliografies originals amb alguns afegits.²⁴

D'*Antropologia Industrial*, en destacaré quatre capítols. Dos (ESTEVA FABREGAT, 1962b, 1962a) fan referència a problemàtiques socials del seu temps, contemplades des de la perspectiva d'un etnògraf i d'un sociòleg qualitatiu interessat en la manera com afectaven la vida i els valors dels actors socials, tot això amb reminiscències weberianes més o menys explícites i que enllaça amb coses que deia abans relatives a Mèxic (ESTEVA FABREGAT, 1953). Corresponen a un moment de canvi de la vida laboral a Espanya en el procés d'adaptació de l'economia autàrquica cap al capitalisme, les migracions internes, la suburbialització de les ciutats, així com la constatació del fracàs assistencial del Seguro Obligatorio de Enfermedad (COMELLES & PERDIGUERO-GIL, 2016) i que dugué el règim a discutir reformes davant la seva fallida econòmica (VILAR-RODRIGUEZ & PONS-PONS, 2012). Per una persona que venia del Mèxic cardenista, la imatge de l'Espanya del franquisme autàrquic havia de ser un xoc i explica com la seva mirada es concentra sobre aquests aspectes. En ambdós articles incorpora perspectives teòriques i metodològiques pròpies de la ciència social aplicada dels cinquanta, insòlit en la producció d'aquesta època. A «Desarrollo social y planificación social» (ESTEVA FABREGAT, 1962, 1973: 149-186) discuteix el desenvolupament social en condicions de sotsdesenvolupament i els efectes sobre els valors dels individus de les polítiques socials. L'autor, en una nota inicial, el vincula amb un segon article «Cultura, sociedad y salud mental» (ESTEVA FABREGAT, 1962; 1973: 88-149), un fet que em sembla també rellevant. Esteva planteja que el desenvolupament social «Se manifiesta por medios de transformación de las funciones y

---

23 L'èmfasi és meu.

24 L'edició de 1973, reeditada el 1978, no té introducció però recull la bibliografia amb algunes actualitzacions. Les referències coincideixen amb les que entren Cabaleiro o Serigó Segarra. En cap dels dos llibres es reproduïxen els dos articles esmentats de 1957, malgrat que els cita.

las estructuras sociales a partir, generalmente, de reformas o de cambios producidos en el espacio y la cultura, por una parte y en el ámbito de la personalidad y de los valores de vida humanos» (ESTEVA FABREGAT, 1973: 149). La proposta s'inscriu en la teoria del canvi social i l'aculturació, en una posició menys crítica que la que Maílló ja havia proposat, però coherent amb les propostes teòriques i metodològiques que alimentaran la major part dels grans estudis sociològics de la segona meitat dels seixanta, especialment els publicats per la Fundación FOESSA.

Els efectes dels canvis socials entre els treballadors, els va publicar en dues revistes de la Delegación Nacional de Sindicatos de FET y JONS, en el si dels debats del sindicalisme vertical controlat pels falangistes a finals dels cinquanta.²⁵ S'ocupa dels efectes personals en els treballadors, de la transició al capitalisme contemporani (ESTEVA FABREGAT, 1960; 1973: 17-39) i dels de les migracions massives i la suburbialització (ESTEVA FABREGAT 1960a, 1960b). Tots aquests articles, especialment els de caire més social, posen de relleu un compromís personal i professional que el 1973 converteix en «preocupaciones militantes».

La segona compilació, *Cultura y Personalidad* (ESTEVA FABREGAT, 1973), agrupa tres articles sobre salut mental publicats entre 1962 i 1965. El primer (ESTEVA FABREGAT, 1962a, 1973: 5-87) és una presentació molt ben documentada i pràcticament única, al panorama bibliogràfic espanyol de 1962, sobre els debats al voltant de les relacions entre cultura, societat i personalitat a escala internacional, que omple el buit bibliogràfic a l'Estat en un període de qüestionament de la noció d'«higiene mental» (CAMPOS & NOVELLA, 2017).²⁶ Els altres dos articles els havia publicat la *Revista de Psicología General y aplicada* (ESTEVA FABREGAT, 1973: 5-87; 150-206) a meitat anys seixanta per la influència de Miquel Siguan; corresponen als debats previs a la regulació de la carrera de Psicologia i als debats que, dins del camp de la salut mental, alimenten CABALEIRO ([1967]1992) i SERIGÓ SEGARRA (1969). Entre ells no se citen.

²⁵ Algunes publicacions recollides a Esteva Fabregat (1973) provenen de *Jornal. Organ de difusion sindicalista y Cuadernos del Centro de Estudios*, publicades per la Delegación Nacional de Sindicatos de FET y JONS.

²⁶ Fins molt més tard no trobem un treball equivalent (SERIGÓ SEGARRA, 1969).

Publicats el 1973, sense una contextualització i una revisió crítica, el seu valor disminuïa. Des de 1965 la massiva publicació o importació a Espanya de literatura internacional sobre aquests temes, tant en el camp dels canvis socials com en el de la salut mental, eren molt crítics amb el paper de l'estructural funcionalisme (BARCELÓ-PRATS, ALEGRE-AGÍS, & COMELLES, 2018; NOVELLA, 2017).

En el context de la seva producció, entre 1957 i 1965, aquestes publicacions posen de relleu la vàlua intel·lectual, teòrica i metodològica del seu autor. Hi ha una profunda coherència entre els escrits més directament socials i els relatius a la salut mental dels actors socials amb unes bases documentals sòlides i amb una dimensió de compromís personal i professional significatiu que ell mateix descriurà, amb certa ambivalència, quan parla de les seves «preocupaciones militantes». Són escrits molt professionals, homologables internacionalment i molt allunyats de la retòrica acadèmica del franquisme. Empra un llenguatge funcional amb voluntat didàctica, que té la virtut d'aportar continguts teòrics i propostes metodològiques d'una manera entenedora i amb un cert èmfasi en aspectes metodològics i tècnics en els quals Maíllo podria haver trobat suport. No he trobat, en una lectura necessàriament limitada, cap mena de concessió: no cita autors espanyols, però sí publicacions en llengua original o traduccions llatinoamericanes en alguns casos. Però, quan Lisón, que ve d'Oxford, el troba a Madrid el 1963 destaca que la idea del treball aplicat no era una prioritat en ell, sinó consolidar-se a la universitat i deixar de banda la seva marginalitat.²⁷

Segurament la clau del misteri era la necessitat de sobreviure sota el règim, el que magistralment Victor Erice va descriure a *El espíritu de la colmena* el 1973. Claudi Esteva no va ser mai un franquista. El vaig conèixer el 1969-71; no vaig tenir llargues converses amb ell, però sí algunes d'informals, suficients per reconèixer en el seu posat quelcom que m'era particularment familiar i que puc comprendre.²⁸ No essent un franquista

²⁷ Jo mateix vaig seguir les seves coordenades en relació amb l'antropologia mèdica (COMELLES, 1984b).

²⁸ En el contacte personal —sé que això no és gens científic, però tant me fa—, tenia formes de funcionar, de llenguatge del cos i de maneres de dir les coses, també les relatives al franquisme, molt pròximes a la del meu pare: Josep M. Comelles Calatayud (1921-2016), que també va fer la guerra de tardoadolescent, va anar a l'exili i en va tornar, i que també va encarrilar exitosament la seva vida, en

tampoc era res més que una referència marginal entre la intel·lectualitat acadèmica i no acadèmica del tardofranquisme. En el món de les grans famílies del *deep state* —com Lamo de Espinosa, Laín Entralgo i, fins i tot, Primitivo de la Quintana—, era, segurament, «un señor bajito y calvo que sabe de eso de la antropología», un professional competent, que completava el sou amb una feina titànica d'escriptura per encàrrec. En els seixanta representa, dins d'aquest context cultural i social, una disciplina no institucionalitzada, gens coneguda —em poso jo mateix com a exemple—, que no té presència al batxillerat i que emergeix ocasionalment en algunes publicacions. Es tracta d'un temps en què Caro Baroja té un perfil d'historiador cultural més que d'antropòleg professional i Carmelo Lisón és massa jove i fa treball de camp en el *suroeste orensano*. La marginalitat de l'antropologia contrastava amb el pes que, des de 1960-65 ja té la sociologia nord-americana en les estructures del *deep state* de la mà de gent com Lamo de Espinosa jr., Salustiano del Campo i molts altres. Malgrat això, quan Pedro LAÍN ENTRALGO (1971-75) té cura de la seva monumental *Historia de la Medicina* en vuit volums, encarrega al seu amic Primitivo de la Quintana la sociologia mèdica, a Carmelo Lisón la folkmedicina i a Claudi Esteva el capítol sobre antropologia cultural (ESTEVA FABREGAT, 1975).

Les «preocupaciones militantes» van anar-se esvaint, o reduint, fins a esdevenir catedràtic a la Universitat de Barcelona el 1971. L'ascensor social que suposaven les posicions acadèmiques en el tardofranquisme per les classes mitjanes i, ocasionalment, per apadrinats de les classes populars depenia d'un món on *con tres votos se hace catedrático a un poste de Telégrafos*, per molt mèrit ètic, intel·lectual o científic que tingués el candidat. Calien padrins ja que les «oposiciones» a disciplines noves —o les tesis de doctorat—, les jutjaven «tribunales» de «disciplinas afines» (o no). Un món que no premiava heterodòxies ni actituds distants, com fou el cas de CARO BAROJA (1972). Però Caro Baroja era solter, tenia fortuna personal i s'ho podia permetre. Els funcionaris o aspirants a funcionaris i a les elits, com Esteva, Lisón, Maíllo, de la Quintana o Serigó Segarra, menys.

---

aquest cas com a empresari. Aquest *feeling* positiu i negatiu va condicionar la meva relació —i la meva ambivalència— amb tots dos.

La marginalitat de Claudi Esteva durant el tardofranquisme pot fer pensar que la seva obra era anecdòtica i amb poc valor. Crec que va ser la nostra actitud —de la meva generació— que va republicar-la en un context de conflicte. Els seus llibres de 1973 eren d'un altre temps, responien a una problemàtica del passat i a posicionaments teòrics ja molt qüestionats després del maig del 1968 i dels moviments culturals dels seixanta.

Però una anàlisi seriosa del món cultural del franquisme posa de relleu com les obres de Claudi Esteva, Maíllo, de la Quintana o Adolfo Serigó Segarra són baules fonamentals per entendre el desenvolupament de les ciències socials empíriques des de finals del tardofranquisme. Cap d'ells té cap ribet marxista o judeomaçònic,²⁹ alguns encaixen amb el catolicisme social o amb certs sectors del falangisme. Però les seves idees corresponen a debats internacionals en un país que els ignorava i eren homologables en les inevitables àgores internacionals en què el règim no tenia altre remei que participar-hi. Les seves publicacions són avui indispensables per reconstruir genealogies intel·lectuals i la seva influència (o no) posterior a l'acció social; ens permet una visió molt més àmplia de la complexitat del franquisme, malgrat que el seu destí final fos de memòries perdudes en la immensitat de l'Archivo General de la Administración o referències d'un passat que alguns actors preferien passar per alt. Sovint aquesta documentació, amb propostes en acció social i polítiques públiques molt interessants i, a vegades, innovadores, quedaven completament desvirtuades per les limitacions ideològiques, estructurals i econòmiques del règim. Per això, la Ley de Bases de la Seguridad Social, aprovada el 1963, no s'implantà fins al 1967; la Ley General de Educación fins al 1970, i la Ley General Universitaria, la va aprovar la Transició.

LISÓN (1996) deixa entreveure que ell mateix i Claudi Esteva eren conscients d'aquests límits i de la inseguretat del seu destí acadèmic. Una carrera alternativa com a tècnic aplicat —com Maíllo o Serigó Segarra—, tenia poc recorregut, enfront de la seguretat que ofería una docència acadèmica amb certa garantia de llibertat de càtedra i amb la possibilitat

---

29 A prop de la seva jubilació, Maíllo va esdevenir sospitós de criptoescuerranós (TERRÓN BAÑUELOS, 2015).

d'institucionalitzar una disciplina de la qual, n'eren conscients, serien els fundadors.³⁰

Maïllo, de la Quintana i Serigó Segarra eren *nacionales*; Esteva, *rojo*, però ens permeten comprendre les contradiccions del seu temps i la situació de l'antropologia professional durant el tardofranquisme. Maïllo representa la possibilitat més crítica, a partir de la influència de l'esquerra italiana, del compromís aplicat i del catolicisme social postconciliar; Serigó Segarra, la d'una antropologia articulada amb les professions clíniques en salut mental en la línia de la psiquiatria transcultural canadenc; Esteva parteix d'una concepció de l'antropologia científica internacional amb vocació aplicada i compromesa amb les reformes, però defensa en l'àmbit acadèmic el model antropològic clàssic, com Lisón. El 1968-69 tots tres eren alternatives possibles per al desenvolupament de la disciplina.

El doctor Esteva i el més ençà³¹

No en sabíem més, teníem [vint] anys.
No havíem tingut massa temps per aprendre'n,
tot just despertàvem del son dels infants.
En teníem prou amb tres frases fetes
que havíem après d'antics comedians

Joan Manuel SERRAT, *Paraules d'amor*

Esteva guanya la plaça d'*agregado* i arriba a Barcelona el 1968. Roda el món i torna al Born. Deixa Madrid. No sé si pensant que definitivament. Viu en un pis modest, de classe mitjana, a la Vall d'Hebron, en un moment interessant de la ciutat des del punt de vista intel·lectual, cultural, social, artístic i acadèmic. Escriu «que ya desde 1957 resultaban, para mi, evidentes dos conclusiones: la etnología en la universidad española estaba bloqueada por los prehistoriadores y 2) que el americanismo mantenía conexiones muy claras con la etnohistoria y la arqueología [...] y la lin-

³⁰ Serigó Segarra (1928- 2003) seria la contrafigura d'Esteva. Sanitari de l'Escuela Nacional de Sanidad i amb càrrecs importants i una producció intel·lectual molt remarcable durant el tardofranquisme, va quedar completament marginat durant la Transició.

³¹ Una bibliografia força completa sobre història de l'antropologia a Catalunya recent és a PUJADAS, així com una descripció dels primers anys del doctor Esteva a la UB (2017: 424n-426).

güística. Ahí están latentes estrategias para el desarrollo de una antropología cultural» (ESTEVA FABREGAT, 1969). Els seus articles de 1953 i 1957, els de les revistes de la Delegación de Sindicatos, els de les seves «preocupaciones militantes», no deien això. Ara contradiu la seva crítica al *culturalismo* positivista i a l'antropologia centrada en societats exòtiques. Sabia, el 1957, que el model antropològic clàssic estava en crisi (ESTEVA FABREGAT, 1957b). Feia una diagnosi precisa dels profunds canvis en la disciplina després de la Segona Guerra Mundial dins la perspectiva de l'acció social i lliga amb projectes com el de Maíllo en un context en què l'OMS, la FAO o la UNICEF donaven suport a la presència de l'antropologia en programes aplicats (COMELLES *et alii*, 2017; SEPPILLI, 1955). Ara ho ignora. La seva plaça està en un Departamento de Prehistoria y Arqueología, i l'arqueòleg Joan Maluquer, degà de Lletres i amb el seu pla d'estudis innovador, fou la *chiquenaude primitive*, que va desbloquejar i fer possible el desenvolupament institucional de l'antropologia a Catalunya.

El giravolt de Claudi Esteva s'ha de comprendre en el context del sistema acadèmic del tardofranquisme i a partir de les alternatives que he esmentat. Maíllo, Serigó Segarra o Primitivo de la Quintana pretenien la presència de l'antropologia en altres formacions professionals, però no n'asseguraven l'autonomia disciplinària i depenien de jocs de poder amb col·lectius tancats i escèptics de perdre espais de control. A Lletres això era indiferent, ja que l'antropologia cultural era el que vaig anomenar un «luxo cultural» (COMELLES, 1983), assignatures que podien coexistir amb una altra com El Monismo Espinoziano de la Sustancia.

El model antropològic clàssic, producte del colonialisme d'abans de la Segona Guerra Mundial i amb una vessant especialment elitista a l'imperi Britànic³² o a la universitat napoleònica francesa, va haver-se d'adaptar a la descolonització i al neocolonialisme fins a esdevenir una antropologia *at home* al segle XXI. Resistia a Europa, a diferència de les antropologies americanes que desenvolupaven treball aplicat arreu del món des dels anys cinquanta (CAUDILL, 1953; PAUL, 1955; ESTEVA FABREGAT, 1953); i de

---

32 Veg. GOODY (1995), KUPER (1973), STOCKING (1987, 1995). El 1956 els antropòlegs participaven en el projecte italià d'educació per la salut, a partir de la influència del salubrista britànic John Burton (COMELLES, RICCÒ, & PERDIGUERO-GIL, 2014), que va organitzar un col·loqui al Regne Unit amb gent com Raymond Firth, però no va tenir continuïtat (BURTON, 1957).

la italiana, amb un compromís social significatiu (SEPPILLI, 1959; CLEMENTE, LEONE, PUCCINI, ROSSETTI, & SOLINAS, 1985; FEIXA I PÀMPOLS, 1987). En la mesura que el colonialisme espanyol no podia generar un discurs sobre el que passava fora, el país havia assumit una tradició marginal de folklore positivista de base regional (COMELLES, 1984a; COMELLES & PRAT, 1992) no fàcil d'articular amb l'evolució de la teoria antropològica internacional construïda sobre l'estudi dels pobles originaris.

Desenvolupar el model antropològic clàssic el 1969 implicava gestionar-ne bé les contradiccions. El *syllabus* inicial del doctor Esteva ho feu. La seva prioritat era normalitzar l'Antropologia a la universitat amb independència del seu valor aplicat. Això explica el seu giravolt. Li calien seguidors. L'assignatura Antropologia Cultural fou el flabiol d'Hamelin que li serví per encandilar una generació sencera. L'estructura del curs mantenia continguts ja exposats el 1957, però l'encandilament venia, sobretot, pels relats etnogràfics que contenia —com els de Linton sobre la societat comanxe en els llibres de KARDINER (1945).

Impartia, també, Etnologia dels Pobles Primitius (sic) a tercer i Cultura Azteca o Cultura Andina en anys alterns.³³ Després de l'encandilament no calia més. Els enamoraments tenen això. Vist amb perspectiva, segueixo sense entendre per què va trigar un lustre a oferir una assignatura a Psicologia i Pedagogia.³⁴ Amb alguna excepció —Joan Obiols i jo mateix, tots dos futurs psiquiatres—, la immensa majoria dels encandilats no procedien de carreres aplicades i el nostre paper futur, a banda de les tesis, seria ampliar la docència de la disciplina i diversificar-la.

A les classes del doctor Esteva, no existien ni Julio Caro Baroja ni Lisón, malgrat que va publicar a *Ethnica* un excel·lent article sobre el primer (GREENWOOD, 1971) i un panorama sobre l'antropologia a Espanya molt interessant (KENNY, 1971). Jo era un lector primerenc i admirador del primer Lisón, pel que explicava de medicina popular, però també del discurs d'Esteva, que em duia a reflexionar sobre el paper de la cultura en la modelació de la simptomatologia psiquiàtrica. Això, s'avenia bé amb la meva tasca clínica al manicomi (COMELLES, CASAS, ALVAREZ & UDINA, 1975), i en la

³³ Claudi Esteva també impartia Sociologia a la UB i Antropologia para Lingüistas (PUJADAS, 2017: 426).

³⁴ Sí que n'hi va haver en la revisió dels plans d'estudis del Plan Suárez, a meitat dels setanta.

qual descobria el que SERIGÓ SEGARRA (1969) havia descobert una dècada abans, però que la meua generació no llegia perquè era un franquista.

En absència de la possibilitat de pràctiques de camp supervisades o molt limitades a algunes persones, (veg. per exemple CONTRERAS, 1996) per falta de recursos, a l'Alt Aragó o a Chinchero (Perú) (PRAT, 1992), Esteva va recomanar-nos als altres alternatives que a l'Oriol Romaní i a mi ens obriren les portes al que havien estat dues dècades abans les seves «preocupaciones». Va ser clau pel desenvolupament de l'antropologia mèdica (MARTÍNEZ-HERNÁEZ, PERDIGUERO-GIL, & COMELLES, 2015). Li estic molt agraït per fer-me descobrir Goffman i les etnografies institucionals dels anys cinquanta. Això ens allunyava, a tots dos, de l'hegemonia dels estudis de camperolat que es beneficiaven de les monografies escrites pels doctòrands estrangers des de 1949,³⁵ i per les de Carmelo LISÓN (1979) a Galícia.³⁶

No dubto que el projecte disciplinari de Claudi Esteva, roman a les seves memòries d'*agregaduría* i càtedra que no he pogut consultar. Hi ha dues síntesis breus que permeten entendre'n les claus (ESTEVA-FABREGAT, 1969, 1971). La més antiga és una xerrada a un congrés local, la de 1971, per a la presentació d'*Ethnica. Revista de Antropologia* (1971-1984),³⁷ la publicació que fundà, inspirada per l'*American Anthropologist*. Malgrat la necessària concessió en aquesta darrera, a la *pleitesía debida* amb aquells a qui devia la seva plaça, la seva idea era una antropologia oberta a la interdisciplinarietat en la línia de les quatre branques tradicionals de l'antropologia general. Això, podria llegir-se avui, en una lectura simplista, com una forma d'agrair els deutes amb els camps afins. Prefereixo afegir la necessitat de no renunciar del tot a un seu passat descrit el 1953 i a la seva «preocupación militante» reconeguda el 1973. El cas és que tampoc va publicar aleshores un manual d'antropologia i, en canvi, ens va recomanar alguns dels millors internacionals, traduïts a l'Amèrica Llatina (PUJADAS, 2017; 425n). Tampoc va publicar de nou els seus dos articles de 1957.

---

35 Un debat sobre el tema vaig presentar-lo al II Congreso de Antropología a Donosti (1984) (COMELLES, 1984).

36 PRAT (1992) i NAROTZKY (2010) analitzen les influències internacionals. Sobre els canvis temàtics de la dècada següent; veg. COMELLES, (1990) i COMELLES & PRAT (1992).

37 Sobre *Ethnica* vegeu BA (1994), CALVO I CALVO (2002). En la presentació hi ha l'elogi al paper dels que serien membres dels futurs tribunals de càtedres. Segueix una invocació interdisciplinària limitada a les disciplines clàssiques de lletres amb poques concessions als camps aplicats (ESTEVA FABREGAT, 1971).

Els lideratges de Claudi Esteva en aquest període i de Carmelo Lisón una mica més tard no poden qüestionar-se de cap manera. Per això vaig escriure una dècada més tard, que:

[...] los antropólogos de la primera generación que se instalaron en España, lo hicieron muy a precario al principio y reprodujeron el modelo académico en que se habían formado, tratando de enlazar una antropología que actuaba de modo muy profesionalizado, en un país sin infraestructura en este campo [...]. De ahí que el modelo de antropología que se introdujo tenía un componente muy exotista y muy sesgado hacia las corrientes metodológicas vigentes en la Antropología anglosajona entre 1945 y 1970 (COMELLES, 1983).

El doctor Esteva, en termes de seus episcopalians, fou el primat de les Espanyes, mentre que altres sèniors, com Lluís Mallart, Joan Ramon Llobera, Julio Caro Baroja o Àngel Palerm, queden com a referents intel·lectuals, però sense paper institucional. El lideratge d'Esteva i de Lisón deriva del pes que la càtedra tenia dins la universitat tardofranquista. Suposava el control sobre places dotades, el monopoli en la direcció de les poques tesis que inicialment podien desenvolupar-se per la precarietat i l'escassetat de beques³⁸ i la direcció de les publicacions periòdiques, també pel monopoli a decidir els criteris de compra de llibres per a les biblioteques dels departaments.

Vist amb perspectiva històrica, el doctor Esteva va romandre relativament indiferent a la possibilitat de fer escola, no sé si perquè no va voler o perquè no va poder. Però ningú nega que sense ell –i sense Carmelo Lisón una mica més tard– no existiria el que vaig anomenar «segona generació»:

[...] nacidos entre 1940 y 1953 i que terminamos nuestras formaciones antes de la muerte de Franco, ese exotismo y esos modelos constituían una novedad fascinante, un campo extremadamnete atractivo en el que nos embarcamos la mayoría con armas y bagajes. Esta segunda generación hubo de formarse de modo autodidacta y a través del contacto personal [...] fue ocupando los puestos docentes que se iban creando

38 La llista de les tesis dirigides és a CAPEL (2009).

al socaire de las circunstancias universitarias y fue desarrollando una labor de investigación que me atrevo a llamar «privada» por cuanto se realizaba al margen de dar clases (COMELLES, 1983).

Vull distingir acuradament que una cosa és «fer escola»; és a dir, un seguiment intel·lectual específic amb una línia de pensament —per això avui en l'antropologia espanyola es parla de *lisonianos* però no d'*estevianos*— i, una altra, com passa a Catalunya, mobilitzar una generació sencera i comprometre-la a desenvolupar una disciplina sense seguir, obligatòriament, la influència teòrica del fundador.

Carmelo Lisón va ser *agregado* més tard que Claudi Esteva i a la Facultat de Ciencias Políticas y Sociología de la Universidad de Madrid. Publicava aleshores a la *Revista Española de la Opinión Pública* (avui la *REIS*) vinculada històricament al IEP i a l'impuls de la sociologia empírica durant el tardofranquisme. La seva obra no encaixa amb l'antropologia aplicada ni amb una etnografia dels mons urbans com la que Esteva proposava el 1957, però sí amb el model antropològic clàssic que va dur-lo a posar en qüestió els eixos dels estudis clàssics del folklore positivista tant en la seva tesi a l'Aragó com, sobretot, en el seu treball de camp a Galícia. Enfront d'un folklore descriptiu, Lisón proposava una interpretació amb les eines metodològiques de l'antropologia social britànica, desconegudes fins aleshores.

Coincidien tots dos en un projecte institucionalitzador, però a partir d'una contradicció. Claudi Esteva, que procedia dels estudis sobre les societats actuals —urbanes bàsicament—, i prenia distàncies del model antropològic clàssic el 1953-1957, havia d'explicar antropologia clàssica a una facultat de lletres. Lisón, l'«oxonenc» defensor radical del model antropològic clàssic que renova els estudis d'àrees culturals, ho fa a Ciencias Políticas y Sociología, on es formen els sociòlegs de camp que analitzen transformacions socials de la societat del seu temps. Aquesta contradicció ha tingut efectes sobre els processos posteriors, ja molt descentralitzats, de l'antropologia a l'Estat, especialment a Catalunya, Madrid i Sevilla, i va condicionar, des del principi, la possibilitat d'una orientació directament aplicada de l'antropologia. Una dècada més tard vaig escriure que:

Mi punto de partida es que en España no puede hablarse, en propiedad, de una profesión de antropólogo. Las personas que se reclaman de una formación en Antropología Cultural o Social, no ejercen, en su mayoría, como antropólogos sino como profesionales de la docencia, como conservadores de museos o como investigadores en ciertos organismos o instituciones públicas o privadas. Constituyen un grupo de un centenar de miembros a los que hay que añadir otro centenar de postgraduados, en general a partir de 1980, que carece, en su mayoría de puestos de trabajo (COMELLES, 1983).³⁹

La distinció que feia entre una antropologia professional i la condició de professor d'Antropologia que fa recerca tenia a veure amb la intuïció — que més endavant perfilaria — que la nova disciplina acadèmica no tenia cap pretensió — per part dels dos fundadors — a convertir-se en un discurs amb certa transcendència orgànica, ni a escala de l'estat ni a escala de la riquesa de moviments socials del tardofranquisme, ni de l'etnogènesi derivada de la constitució de l'Estat autonòmic (COMELLES, 1990; COMELLES & PRAT, 1992). CALVO CALVO (1997) descriu un panorama dels estudis antropològics a Catalunya abans d'Esteva força patètic i que explica, en part, la soledat del nou *agregado* a la Barcelona de finals dels seixanta i la seva desconexió amb el ric moment cultural català. Crec que tampoc tenia una idea clara de la subalternitat del folklore i l'etnologia en aquest món, en relació amb el paper que jugava la història. Si Barandiaràn a Euskadi era ja un referent orgànic, a la Catalunya dels seixanta els intel·lectuals orgànics eren Vicens Vives i Pierre Vilar.

Carmelo Lisón, a Madrid, potser feu un intent d'ubicar l'antropologia en un projecte orgànic. En el seu primer llibre publicat a Espanya, dedica dos capítols a la història de l'antropologia local (LISÓN TOLOSANA, 1971a, 1971b) per justificar la nova disciplina a partir de discontinuïtats i ruptures. Són dos capítols molt importants — i ben documentats —, que han condicionat l'agenda posterior sobre la genealogia de la disciplina a Espanya. El primer interpreta les etnografies dels cronistes d'Índies, i el

---

39 Veg. COMELLES (1983, 1984a, 1987, 1990). Deixo Euskadi a part perquè és un cas particular; veg. COMELLES & PRAT (1992) i AGUIRRE BAZTÁN (1996a).

segon és un excel·lent exercici d'història positivista per reconstruir la genealogia de l'antropologia general abans de la Guerra Civil.

La seva relectura aquest estiu, quaranta anys després, em permet vincular el primer capítol a un intent d'insertar la tasca etnogràfica dels missioners en un dels discursos hegemònics de l'evangeli feixista i nacionalcatòlic relatiu a l'imperi, el catolicisme contrareformista i la colonització.⁴⁰ Si la selecció de cites és extremament rigorosa i erudita, la interpretació que se'n deriva cau en el presentisme (STOCKING, 1968) en afirmar la «invenció», no reconeguda posteriorment, de l'etnografia i de l'antropologia pels cronistes. Dues dècades abans el jesuïta SUGRANYES DE FRANCH (1956) afirmava i documentava que «la ciència missional és una apològica basada en l'etnografia», un discurs dominant en la molt ben documentada *Histoire des Missions Catholiques* (DELACROIX & FRANÇOISPRIMO, 1956) en la qual l'etnografia és presentada com una eina fonamental des de l'escolàstica medieval internacional no només per l'acció missional sinó també per l'econòmica i política a Europa (ELSNER & RUBIÉS, 1999; RUBIÉS, 2003), de la qual els cronistes foren continuadors i renovadors, especialment Sahagún.

En el segon capítol, revisa la introducció i l'evolució a Espanya de l'antropologia general del XIX, a partir d'unes fonts relativament àmplies, els orígens de les societats científiques, el treball d'alguns folkloristes i l'*Encuesta del Ateneo* de Madrid.⁴¹ Lisón vindicava dues tradicions: una vinculada al catolicisme, la dels cronistes; i l'altra, sense dir-ho, al republicanisme, al científisme i al laïcisme, un perfil que explica les dificultats per desenvolupar-se en l'Espanya del s. XIX (CALLEJA, 1892), i que no era aliena a la desqualificació per «judiaz» que feia Ortega i Gasset de Durkheim. Esteva, el 1957, vindicava Durkheim i Lisón reflecteix la mateixa tradició a partir de la seva genealogia britànica. Però cap dels dos feien referència, als primers setanta, al fet que la sociologia empírica qualitativa era un patrimoni compartit per sociòlegs i antropòlegs —a Catalunya, per gent

---

40 Sobre les ideologies del franquisme veg. GALLEGO (2014) i MORÁN (1998) i sobre la sociologia de les elits, SESMA (2013), que inclou en les notes una àmplia col·lecció de referències sobre els estudis d'elits.

41 La seva línia argumental i documental establia les bases per a una futura historiografia de l'antropologia, l'etnografia i el folklore que recerques posteriors han matisat (BOUZA VILA, 2001, 2002; RONZÓN, 1991).

com Joan Francesc Marsal o Esteban Pinilla de las Heras i a Madrid, per bona part dels sociòlegs— ni que l'interaccionisme simbòlic es discutia entre els psiquiatres a principis dels setanta.

El punt d'inflexió en el lideratge d'Esteva a Catalunya va començar a produir-se ben aviat, entre 1971 i 1974, un temps en què jo no podia estar inicialment tan implicat com la majoria dels membres de la meva generació, perquè era aleshores un clínic al marge de la universitat. Entre 1971, quan vaig entrar en contacte amb el Centro de Etnologia Peninsular, i el II Encuentro de Antropólogos a Segòvia el 1974 era perceptible un distanciament entre un sector de la segona generació i Claudi Esteva. Podia ser-ne testimoni ocasional en alguns dels seminaris internacionals que organitzaven al CEP i als quals assistia. Un dels canvis perceptibles era com el terme «antropologia social» l'oposàvem al «culturalisme de l'Esteva», ignorants que havia estat la senyera que ell havia aixecat en ple franquisme autàrquic!

Probablement, Claudi Esteva era més escèptic intel·lectualment que Lisón i un cop defensada la seva posició acadèmica i els primers anys de control sobre la provisió de places docents, va haver d'assumir que no podria controlar la deriva i els interessos de la immensa majoria de la segona generació a Catalunya. PRAT (1992) ho explica molt minuciosament. Jo vaig ser espectador ocasional del I Encuentro de Antropólogos Españoles a Sevilla el 1993. Lisón hi era, tinc molt present la seva estampa, al fons de la sala; m'evocava Cristopher Lee a les pel·lícules de la Hammer —alt, prim, un pèl aristocràtic. Un any més tard ja no va acudir al II Encuentro a Segòvia i n'organitzà un altre paral·lel a Puertomarín amb unes condicions de selecció molt restrictives que quasi bé cap membre de la meva generació aleshores podia complir. Eren els criteris acadèmics de les tesis d'antropologia d'Oxford, però l'acadèmia espanyola del 1974 no era Oxford. L'oposició de Lisón a la interdisciplinarietat que alentava Esteva coincidia amb les crítiques que jo sentia. Jo no tenia ni idea que un parell d'anys més tard, el febrer del 1976, m'incorporaria plenament al grup que en el viatge i l'estada a Segòvia va cohesionar-se com a tal. Les tensions generacionals eren evidents en una circumstància política —el 1974— que obligava les assemblees de tota mena a definir-se més enllà del

que era professional. I a Segòvia hi havia un nucli franquista pur i dur i era palesa la necessitat d'Esteva de navegar entre dues aigües.

Després de Segòvia (PRAT, 1992), la segona generació va acceptar la idea de construir una identitat disciplinària basada en una forta diferenciació acadèmica amb altres disciplines pròximes en un moment d'institucionalització fràgil de la disciplina (COMELLES, 1983,1984). La definitiva ruptura entre Esteva, Lisón —que no hi va assitir— i la segona generació a escala de l'Estat, va tenir lloc al I Congreso de Antropología (Barcelona, 1978) —el primer i darrer organitzat per Esteva. PRAT (1992) n'ofereix una visió ponderada, però el 1978 ja hi havia la possibilitat d'algunes llicenciatures en Antropologia de manera que la segona generació, que copava la immensa majoria dels llocs de treball que generava el creixement de la disciplina, tenia ja la possibilitat de participar en la formació d'estudiants i d'ampliar l'espai disciplinari.⁴² En segon lloc, la segona generació havia creat algunes societats científiques que es van federar a Barcelona i van assegurar la continuïtat dels congressos fins avui (PRAT CARÓS, 1992: 66–68). El 1978, una dècada més tard de l'*agregaduría* d'Esteva, la disciplina ja havia desplegat totes les eines pròpies del seu desenvolupament i constituït una incipient comunitat científica en la qual el pes de la segona generació era indiscutible, malgrat la seva precarietat contractual com a PNN.

El I Congreso representa la fi del projecte interdisciplinari d'Esteva, l'afirmació de l'hegemonia de la segona generació, l'aïllament voluntari de Lisón del *mainstream* de l'antropologia del país —que el conduiria, a mig termini, a la marginació—, el desenvolupament de les societats científiques per trencar els límits propis de la universitat i facilitar la tercera missió de la disciplina i, un lustre més tard, després de la *idoneización* promoguda per la LRU, canvis substancials en l'estructura del professorat que van significar un punt definitiu de no retorn en acabar-se progressivament el pes de les «disciplinas afines» als tribunals.

Claudi Esteva va tancar *Ethnica* el 1984. La raó era, només en part, econòmica. Fou, sobretot, la constatació d'un fracàs. Per la seva edat, al llindar ja de la jubilació, pertanyia a un món acadèmic que s'esvaïa i la

---

42 Jo vaig arribar a Tarragona el 1977 i aquesta era la feina per la qual Joan Josep Pujadas i Joan Prat van mobilitzar-me.

seva agenda, la institucionalització de la disciplina, la càtedra i la llicenciatura, les havia assolit. El 1984, només a Catalunya, la nòmina d'antropòlegs superava les dues dotzenes entre la UB, la UAB i les delegacions de Lleida i Tarragona de la UB; s'havien contractat estrangers per manca de candidats a algunes places i la producció bibliogràfica creixia i es publicaven tres o quatre revistes. Els congressos eren regulars i es poden documentar un bon nombre de *workshops* locals. Amb tot, hi havia moltes incerteses (COMELLES, 1984a, 1987, 1990). El projecte de la segona generació passava per ampliar la base acadèmica de la disciplina al conjunt de l'Estat, la qual cosa suposava una professionalització com a docents i investigadors bàsics percebuda com una disciplina no massa o gens necessària des del punt de vista de la producció de discursos orgànics, però que havia d'omplir un buit cultural i que durant els vuitanta tindria problemes per articular-se amb els canvis socials, culturals, econòmics i polítics de la Transició (COMELLES, 1990; COMELLES & PRAT, 1992).

Renunciàvem als objectius de Maíllo, demanant formació específica en antropologia per a mestres i pedagogs, de Quintana per a sanitaris i de Serigó i Esteva per als psiquiatres i els psicòlegs. Es limitava la possibilitat de la formació de tècnics aplicats a un perfil professional d'antropòlegs pel seu pobre paper com a discurs orgànic. En canvi, la neutralitat del model antropològic clàssic i la seva equidistància respecte als debats de la Transició, no plantejava cap problema ideològic. Per això, no puc parlar «d'una escola Esteva» i només parcialment «d'una escola Lisón», però sí, potser, d'unes escoles «segona generació». Eren el fruit, almenys a Catalunya, que Esteva no va tenir més remei que deixar fer. No dubto que hem d'agraïr-li-ho.

Hatteras, Lagerlof, Murnau, Esteva, Malinowski i els altres

*Le ciel ouvert, la vie errante,
pour pays tout l'univers,
pour loi la volonté;
oui, pour pays tout l'univers,
tout l'univers,
pour loi la volonté,
et surtout, la chose enivrante:
La Liberté, la liberté*

Henri MEILHAC et Ludovic HALÉVY (1885), *Carmen*, acte 2, escena V

Escric aquest article a cinc mil quilòmetres de casa, a Lapònia. Fa vint anys que hi navego l'estiu en un iot de terra. La meva Itaca és un territori tan gran com la península Ibèrica —Nord-Kalotten—, on viuen menys d'un milió de persones. De tant en tant, en una escala, sota la llum de nacre, puc escriure i reflexionar. Escriure sobre Claudi Esteva ho he fet al llarg del viatge iniciàtic d'enguany. He d'escriure sobre el doctor Esteva, un mite de la meva col·lecció particular de mestres mite, però al qual abordo, per primera vegada, també des de la perspectiva d'historiador. És difícil distingir entre el mite i la realitat històrica i vull combinar totes dues visions. Per mi el magisteri de Claudi Esteva fou la seva *performance* inoblidable del curs 1969-70. No podia saber que canviaria la meva vida. Va tenir el mateix valor catàrtic que tenen algunes representacions teatrals, alguns monòlegs, que mobilitzen la racionalitat i les emocions, se t'enduen. El curs fou una iniciació i vet ací que vull parlar del seu protagonista quan marxo en un viatge que, any darrere any, té per mi un valor iniciàtic, o potser és la meva versió del mite de Sísif. Volia inicialment desenvolupar el que de personal té la meva relació amb ell, però abans de marxar no vaig resistir la temptació de donar un cop d'ull a la seva obra. Va trastocar el meu pla inicial. Però ara, cal que hi torni.

El meu Esteva l'associo als viatges. Ell viatjà físicament de Mèxic a Madrid, a Barcelona i de nou a Guadalajara (Jalisco) per tornar a Barcelona, on ens va deixar el 2017. Viatjava i jo viatjo. He viatjat al temps d'ell que desconeixia, al moment on torna de Mèxic a la Península. El personatge que trobo té poc a veure amb el que ell mateix explica. El misteri de la na-

tura que m'envolta em du a evocar el misteri del personatge en el Madrid sinistre del franquisme més dur.

Vaig arribar a la Facultat de Lletres, imberbe, amb unes ulleres que amagaven la meva timidesa, el 1969. Cercava l'estela de Nemo, de Hatteras, de Nils Holgersson, dels proscrits de Sjöström, dels cossos nus de la Polinèsia de Flaherty i de Murnau. Segueixo cercant-la al nord. Un món de natura que et domina, t'envolta i et fa somniar. Claudi Esteva va obrir-me, en un curs inoblidable, les portes intel·lectuals i sentimentals d'un món. Vaig començar a traspassar una porta tancada. Les Trobriand de Malinowski o les Marqueses de Linton evocaven els meus somnis d'adolescents. Em sentia identificat amb la màgia de l'etnògraf tan aparentment llunyana però tan pròxima a les descripcions de Verne del viatge amb el Nautilus, o de Nils a cavall del seu ànec. La porta que vaig obrir, no s'ha tancat mai. Vaig trigar més d'una dècada a poder descobrir que els aiguamolls del Guadalquivir podien esdevenir, ben abans dels meus viatges al nord —d'extrem a extrem d'Europa—, el meu territori mític, l'espai on vaig convertir-me definitivament en antropòleg i ara en etnògraf visual. O potser només va servir per fer-me gran, com Odisseu. No ho sé, però... m'he preguntat massa vegades què sóc realment, i la resposta mai és evident. Però sense Claudi Esteva i l'antropologia no hauria viscut el Rocío com l'he viscut, l'he somniat i he volgut representar-lo; no hauria viscut el nord com l'he viscut, i no hauria convertit el Manicomi de la Santa Creu en una nau en la qual vaig solcar, durant quaranta anys, els mars de la (meva) pròpia història. *Takk, kiitos*, doctor Esteva.

Lapònia, juliol-agost de 2018

Bibliografia

- AGUIRRE BAZTÁN, A. (1986a). «Claudio Esteva Fabregat y la Etnología». Dins *La Antropología Cultural en España. Un siglo de Antropología* (pp. 397–432). Barcelona: PPU.
- AGUIRRE BAZTÁN, A. (1986b). *La Antropología Cultural en España. Un siglo de Antropología*. Barcelona: PPU.
- Atti dell'1 Corso estivo di educazione sanitaria*. (1959). Perugia: Centro Sperimentale per l'Educazione Sanitaria.
- BA. (1994). «*Ethnica. Revista de Antropología* (Barcelona, 1971-1984)». Dins *Diccionario histórico de la Antropología Española* (pp. 281–283).
- BARCELÓ-PRATS, J., ALEGRE-AGÍS, E., & COMELLES, J. M. (2018). «La confusión de los psiquiatras. Las narrativas en torno a la crisis del custodialismo durante el tardofranquismo». *Revista de Historia de La Psicología*, 39(1), 31–39.
- BERNAL, M., & COMELLES, J. M. (2004). «Los trastornos mentales y los nuevos retos sociales: la inmigración». *Monografías de Psiquiatría*, XVI (2), 46–51.
- BOUZA VILA, J. (2001). «Bibliografía para una historia de la Antropología en Cataluña». *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, 1–45.
- BOUZA VILA, J. (2002). *El hombre como problema. Filosofía, ciencia y subversión en la Antropología del Siglo XIX*. Barcelona: Ediciones del Serbal.
- BURTON, J. (1957). «Editorial. Knowing our area». *The Journal of Health Education*, 15(2), 61–62.
- CABALEIRO GOAS, M. (1997). *Síndromes psicopatológicas condicionadas pola inmigración e emigración*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- CALLEJA, J. (1892). *Necesidad de proteger los estudios antropológicos en nuestro país. Discursos leídos ante la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales en la recepción pública del Excmo. Sr. D., 1.ª ed.* Madrid: Imprenta de Don Luis Aguado.
- CALVO CALVO, L. (1996). «Claudio Esteva-Fabregat, *Ethnica* y la Antropología». Dins J. PRAT, A. MARTÍNEZ-HERNÁEZ, & J. COLOBRANS (ed.), *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat* (pp. 41–49). Barcelona: Ariel Antropología.

- CALVO CALVO, L. (1997). *Historia de la Antropología en Cataluña*. Madrid: CSIC.
- CALVO CALVO, L. (2017). «Del ayer, del hoy y del mañana de la antropología en Cataluña : en homenaje a Claudio Esteva Fabregat». *Arxiu d'Etnografia de Catalunya*, 17, 179–202. <<https://doi.org/10.17345/aec2017179-202>>.
- CALVO I CALVO, L. (2002). «Éthnica. Revista de Antropología y su significación histórica para la Antropología en España». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 57(1), 42–49.
- CAMPOS, R., & NOVELLA, E. (2017). «La higiene mental durante el primer franquismo. De la higiene racial a la prevención de la enfermedad mental (1939-1960)». *Dynamis*, 37(1), 65–87.
- CAPEL, H. (2009). «La Antropología española y el magisterio de Claudio Esteva Fabregat». *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, XIII(287), 41–98.
- CARO BAROJA, J. (1972). *Los Baroja. Memorias familiares*. Madrid: Taurus.
- CARO BAROJA, J. (1990). *Estudios Saharianos*. Gijón: Júcar.
- CASTILLO DE LUCAS, A. (1958). *Folkmedicina: medicina popular, folklore médico, etnomedicina, demoiatria etnoiátrica*. Barcelona: Dossat.
- CASTILLO OJUGAS, J. (1998). «La obra del insigne polígrafo Dr. Castillo de Lucas». Dins J. FERNÁNDEZ GARCÍA & A. CASTILLO OJUGAS (ed.), *La medicina popular española. Trabajos dedicados al Dr. D. Antonio Castillo de Lucas en el centenario de su nacimiento* (pp. 33–110). Oviedo: Benito Lozano Llamazares La obra.
- CAUDILL, W. (1953). «Applied Anthropology in Medicine». Dins A. KROEBER (ed.), *Anthropology Today* (pp. 771–806). Chicago University press.
- CLEMENTE, P.; LEONE, A. R.; PUCCINI, S.; ROSSETTI, C. & SOLINAS, P. (1985). *L'Antropologia Italiana un secolo di storia*. Roma, Gius. Laterza and Figli Spa. Roma: Giuseppe Laterza e figli.
- COMELLES, J. M. (1972). «Terapéutica y sociedad. Un caso Gallego». *Ethnica*, 4, 49–86.
- COMELLES, J. M. (1973). *Magia y curanderismo en la medicina popular* (1a ed.). Barcelona: A. Redondo Editor. Consultat a: <<http://rebiun.crue.org/cgi-bin/abnetop/O7011/ID3do77a23?ACC=161>>.

- COMELLES, J. M. (1983). «La profesión de antropólogo en España: Apuntes para un debate». Dins *Ponencia en las I Jornadas de Antropología Social de Castilla-León. Setiembre de 1983* (p. 10). Àvila.
- COMELLES, J. M. (1984a). «Antropología sin colonialismo. La profesión de antropólogo social y el desarrollo del estado en España». Dins *III Congreso de Antropología*. Donosti.
- COMELLES, J. M. (1984b). «L'Antropologia de la Medicina a l'Estat Espanyol». Dins J. M. COMELLES (ed.), *Antropologia i Salut* (pp. 137–157). Barcelona: Fundació Caixa de Pensions.
- COMELLES, J. M. (1987). «Hacia una Antropología de la Antropología en España. Algunas reflexiones metodológicas». Dins *IV Congreso de Antropología. Alacant, abril de 1987* (p. 20). Alacant.
- COMELLES, J. M. (1990). «La antropología en la España Actual. del modelo antropológico clásico a los nuevos objetos de estudios». Dins *Taula rodona: L'antropologia i la societat. III Col·loqui del ICA* (p. 35). Barcelona.
- COMELLES, J. M. (1998). «From ethnography to clinical practice in the construction of the contemporary State». Dins C. J. GREENHOUSE (ed.), *Democracy and ethnography: constructing identities in multicultural liberal states* (pp. 233–253). Albany: State University of New York Press.
- COMELLES, J. M. (2000). «The role of local knowledge in medical practice: a trans-historical perspective». *Culture, Medicine and Psychiatry*, 24(1), 41–75.
- COMELLES, J. M. (2006). *Stultifera navis: la locura, el poder y la ciudad*. Lleida: Editorial Milenio.
- COMELLES, J. M. (2009). «Portraits de folie. Images, ethnographies et histories». Dins S. VAN DER GEEST & M. TANKINK (ed.), *Theory and Action. Essays for an anthropologist* (pp. 18–25). Amsterdam.
- COMELLES, J. M. (2012). «Rocieros i bojos. De l'etnografia a la cinematografia». Dins J. CONTRERAS, J. J. PUJADAS, & J. ROCA (ed.), *Pels camins de l'etnografia. Un homenatge a Joan Prat* (p. 364). Tarragona: Publicacions URV.
- COMELLES, J. M. (2016). «From superstition to folk medicine. The transition from a religious to a medical concept». *Medicine Anthropology Theory*, 3(2), 269–305.

- COMELLES, J. M.; CASAS, M. & UDINA, C. (1975). «Oposición estructural en el medio urbano: asociaciones informales de parentesco y trastorno psiquiátrico en una enferma gitana». *Ethnica*, 10, 29–45.
- COMELLES, J. M. & PERDIGUERO-GIL, E. (2016). «Las resistencias al Seguro Obligatorio de Enfermedad (1942-1967): la perspectiva de profesionales, trabajadores y ciudadanos». Dins *IX Encuentro de Investigadores del Franquismo. 80 años de la Guerra Civil Española, Granada, 10 y 11 de Marzo*. Granada: Universidad de Granada.
- COMELLES, J. M. & PRAT, J. (1992). «El Estado de las Antropologías. Antropologías, folclores y nacionalismos en el Estado Español». *Antropología*, 3(octubre), 35–61.
- COMELLES, J. M.; RICCÒ, I. & PERDIGUERO-GIL, E. (2014). «Tullio Seppilli, l'éducation pour la santé et la fondation de l'anthropologie médicale italienne». *Curare*, 37(2), 85–99.
- COMELLES, J. M.; RICCÒ, I.; TERRÓN BAÑUELOS, A. & PERDIGUERO-GIL, E. (2017). «Educación sanitaria y antropología médica en Europa: los casos de Italia y España». *Salud Colectiva*, 13(2), 171–198.
- COMELLES, J. M. & ROMANI, O. (2017). «Antropologías médicas en Europa. Medical anthropologies in Europe». *Salud Colectiva*, 13(2), 153–156.
- CONTRERAS, J. (1996). «Con el Dr. Claudio Esteva Fabregat. Aprendiendo el compadrazgo». Dins J. PRAT, A. MARTINEZ-HERNÁEZ, & J. COLOBRANS (ed.), *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat* (pp. 36–40). Barcelona: Ariel Antropología.
- DELACROIX, M. S. & FRANÇOISPRIMO, J. (1956). *Histoire Universelle des missions Catholiques: Vol 1 Les Missions des origines au xvie siècle*. París-Mònaco: Libr. Gründ- Editions de l'Acanthe.
- ELSNER, J. & RUBIÉS, J. P. (1999). *Voyages and visions: towards a cultural history of travel*. Reaktion Books.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1953). «Panorama de la Antropología Mexicana». *Cuadernos Hispanoamericanos*, XIV(37), Páginas en color.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1957a). «La antropología contemporánea». *Revista de Estudios Políticos*, 91, 95–126.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1957b). «Sobre la teoría y los métodos de la Antropología Social». *Revista Internacional de Sociología*, 15(59), 411–436.

- ESTEVA FABREGAT, C. (1962a). «Cultura, sociedad y salud mental». *Revista de La Universidad de Madrid*, 37, 387–332.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1962b). «Desarrollo social y planificación social». *Boletín de Estudios Económicos*, 17(57), 525–562.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1969). «La Etnología española y sus problemas». Dins *Actas del Congreso de Artes y Costumbres populares* (pp. 1–40). Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1971). «Antecedentes y propósitos». *Ethnica. Revista de Antropología*, 1, 9–11.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1973). *Antropología Industrial*. Barcelona: Planeta.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1973). *Cultura y Personalidad*. Barcelona: A. Redondo, editor.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1975). «Antropología Cultural». Dins P. LAÍN ENTRALGO (ed.), *Historia Universal de la Medicina*, VII. *Medicina Actual* (p. 102–104.). Barcelona: Salvat Editores.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1978). *Cultura, sociedad y personalidad*. Barcelona: Promoción cultural.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1982). «Autobiografía intelectual de Claudio Esteva Fabregat». *Anthropos, Boletín de Información y Documentación*, 1, 4–38.
- FEIXA I PÀMPOLS, C. (1987). «Més enllà d'Èboli: Gramsci i l'antropologia italiana (I)». *Nous Horitzons*, (105), 28–41.
- GALLEGO, F. G. (2014). *El evangelio fascista: la formación de la cultura política del franquismo (1930-1950)*. Grupo Planeta (GBS).
- GOODY, J. (1995). *The expansive moment. Anthropology in Britain and Africa 1918-1970*. Cambridge: Cambridge University press.
- GREENWOOD, D. J. (1971). «Julio Caro Baroja: sus obras e ideas». *Ethnica. Revista de Antropología*, 2, 79–100.
- KARDINER, A. (1945). *El individuo y su sociedad. La psicodinámica de la organización social primitiva*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- KENNY, M. (1971). «El rol de la antropología social dentro de las ciencias sociales en España». *Ethnica. Revista de Antropología*, 1, 93–105.
- KUPER, A. (1973). *Antropología y Antropólogos. La escuela británica 1922-1972*. Barcelona: Anagrama.

- LAÍN ENTRALGO, P. (1964). *La relación medico enfermo: Historia y teoría*. Madrid: Revista de Occidente.
- LAÍN ENTRALGO, P. (1971). *Historia universal de la medicina 8 vols*. Barcelona: Salvat.
- LARREA, C. (1997). *La cultura de los olores. Una aproximación a la antropología de los sentidos*. Quito: Ediciones Abya-Yala.
- LASG (1994). «Centro de estudios de Etnología peninsular. Sección de Barcelona (Barcelona, 1947-1968)». Dins C. ORTIZ GARCÍA & L. A. SÁNCHEZ GÓMES (ed.), *Diccionario histórico de la Antropología Española* (pp. 202–204). Madrid: CSIC.
- LISÓN TOLOSANA, C. (1971a). «Pequeña historia del nacimiento de una disciplina». Dins C. LISÓN TOLOSANA (ed.), *Lisón Tolosana, Carmelo* (pp. 1–96). Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- LISÓN TOLOSANA, C. (1971b). «Una gran encuesta de 1901-1902 (Notas para la Historia de la Antropología social en España)». Dins C. LISÓN TOLOSANA (ed.), *Antropología Social en España* (pp. 97–172). Madrid: Siglo XXI de España Editores.
- LISÓN TOLOSANA, C. (1979). *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Akal.
- MAÍLLO, A. (1953). «Los problemas de la educación popular». *Revista de Educación*, 4–6(11–16), 256-261; 11-16; 13-17; 83-87.
- MAÍLLO, A. (1955). «El estudio de las comarcas culturalmente retrasadas». *Boletín de La Junta Nacional Contra El Analfabetismo*, (3), 13–21.
- MAÍLLO, A. (1956). «Cuestionario para el estudio de los suburbios». *Boletín de La Junta Nacional Contra El Analfabetismo*, 4(Noviembre), 14–24.
- MAÍLLO, A. (1958). «Educación social y servicio social». *Revista de Educación*, 73, 29–34.
- MAÍLLO, A. (1961). «Concepto y límites de la educación sanitaria escolar». *Vida Escolar*, IV(26), 2–11.
- MAÍLLO, A. (1961). «Antropología de las comarcas subdesarrolladas y educación fundamental». Dins A. MAÍLLO (ed.), *La educación en la sociedad de nuestro tiempo* (pp. 247–264). Madrid: CEDODEP.
- MAÍLLO, A. (1965a). «La educación sanitaria en la escuela». Dins *Problemas de educación sanitaria* (pp. 29–59). Madrid: Editorial Universitaria Europea.

- MAÍLLO, A. (1965b). «Los problemas de la educación popular». *Revista DeEducación*, 4-6(11-16), 256-261, 11-16, 13-17, 83-87.
- MAÍLLO, A. (1967). «Enseñanza, cultura y educación Popular». Dins *La educación en la sociedad de nuestro tiempo* (pp. 199-230). Madrid: Editora Nacional.
- MAÍLLO, A. (1968). «Aspectos prácticos de la educación sanitaria escolar». *Revista de La Educación*, LXVIIi(198), 305-310.
- MAÍLLO, A. (1984). *Curriculum vitae de Adolfo Maillo García. Hitos y huellas del camino (1901-1984)*. Madrid: Gráficas Impresas.
- MAINER BAQUÉ, J., & Mateos Montero, J. (2011). *Saber, poder y servicio: Un pedagogo orgánico del Estado: Adolfo Maillo*. Valencia: Tirant Editorial.
- MALUQUER, R. S. (2006). «Las formas elementares de la vida esquizofrénica: las dos antropologías en el pensamiento de Ramón Sarró Burbano». *Frenia. Revista de Historia de La Psiquiatría*, VI, 109-126.
- MARTÍNEZ-HERNÁEZ, Á., Gil, E. P., & Comelles, J. M. (2015). «Genealogía de la Antropología Médica en España». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, LXX, 205-233.
- MENENDEZ, E. L. (1977). «“Nuevos” objetos de estudio en la Antropología Social». Dins *Actas de la XV Mesa Redonda de la Sociedad Mexicana de Antropología. Tomo III* (pp. 75-82). Mèxic: Sociedad Mexicana de Antropología.
- MOLINA CANTERO, C. (1988). «Índice de Artes y Letras: historia, estructura, contenido e ideología de una revista». *Boletín de La ANABAD*, 38(4), 421-438.
- MORÁN, G. (1998). *El maestro en el erial: Ortega y Gasset y la cultura del franquismo*. Barcelona: Tusquets.
- NAROTZKY, S. (2010). «Las antropologías hegemónicas y las antropologías del sur: El caso de España». *Antípoda*, (11), 241-258.
- NOVELLA, E. (2017). «La psiquiatría franquista y la educación para la salud mental». Dins J. M. COMELLES & E. PERDIGUERO-Gil (ed.), *Educación, comunicación y salud. Perspectivas desde las ciencias humanas y sociales* (pp. 81-103). Tarragona: Publicacions URV-MARC.
- PAUL, B. D. (1955). *Health, culture and Community. Case studies of Public reactions to health programs*. Nova York: Russell Sage Foundation.

- PERDIGUERO, E., & COMELLES, J. M. (2014). «Medicina popular, compromiso profesional y educación sanitaria en España». *Scripta Ethnologica*, XXXVI, 7-40.
- PERDIGUERO, E.; COMELLES, J. M. & ERKOREKA, A. (2000). «Cuarenta años de Antropología de la medicina en España (1960-2000)». Dins E. PERDIGUERO & J. M. COMELLES (ed.), *Medicina y cultura. Estudios entre la antropología y la medicina* (pp. 353-445).
- PERDIGUERO-GIL, E. & COMELLES, J. M. (2014). «Folklore médico y educación sanitaria en las dos primeras décadas del Franquismo». Dins R. CAMPOS MARTIN, A. GONZALÉZ DE PABLO, I. PORRAS GALLO & L. MONTIEL (ed.), *Medicina y Poder Político. XVI Congreso de la Sociedad Española de Historia de la Medicina* (pp. 289-293). Madrid: Sociedad Española de Historia de la Medicina.
- PERDIGUERO-GIL, E.; COMELLES, J. M. & TERRÓN BAÑUELOS, A. (2017). «La introducción de las ciencias socio-médicas en el ámbito de la educación sanitaria y la educación médica durante el franquismo». Dins A. ZARZOSO & J. ARRIZABALAGA (ed.), *Al Servicio de la Salud Humana. La historia de la medicina ante los retos del siglo XX* (pp. 123-128). Sant Feliu de Guíxols: SEHM.
- PRAT, J.; MARTÍNEZ-HERNÁNDEZ, A. & COLOBRANS, J. (1996). «Biobibliografía de CLAUDIO-ESTEVA FABREGAT (1947 hasta 1995)». Dins J. PRAT, A. MARTÍNEZ-HERNÁNDEZ, & J. COLOBRANS (ed.), *Ensayos de Antropología Cultural. Homenaje a Claudio Esteva-Fabregat* (pp. 50-61). Barcelona: Ariel Antropología.
- PRAT CARÓS, J. (1992). *Las ciencias sociales en España 2. Antropología y etnología*. Madrid: UCM-CAMP.
- PRATS, L. (1996). *La Catalunya rànica. Les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*. Barcelona: Alta-fula.
- PUJADAS, J. J. (2017). «La antropología catalana y el exilio republicano español en México». *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares*, 72(2), 423. <https://doi.org/10.3989/rdtp.2017.02.006>.
- QUINTANA, P. de la (1953). «La medicina social como problema docente». *Revista de Educación*, V(12), 1-11.

- QUINTANA, P. de la (1966). *Sociedad, cambio social y problemas de salud, Discurso para la recepción pública del Académico electo ... y Contestación del ... Pedro Laín Entralgo*. Madrid: Real Academia Nacional de Medicina.
- RONZÓN, E. (1991). *Antropología y Antropologías. Ideas para una historia crítica de la Antropología española. El siglo XIX*. Oviedo: Pentalfa.
- RUBIES, J.-P. & SOCIETY, T. (2003). «The Spanish contribution to the ethnology of Asia in the sixteenth and seventeenth centuries». *Renaissance Studies*, 17(3), 418–448.
- SEPPILLI, T. (1955). «Contributo alla formazione dei rapporti tra prassi igienico-sanitaria ed etnologia». Dins *Atti della XVI Riunione della Società Italiana per il Progresso delle Scienze. Napoli 16-20 ottobre 1954* (pp. 3–20). Nàpols: Istituto di Antropologia della Università di Roma - Tipografia Editrice Italia.
- SEPPILLI, T. (1959). «Il contributo della Antropologia culturale alla educazione sanitaria». *L'Educazione Sanitaria*, IV(3–4), 325–340.
- SERIGÓ SEGARRA, A. (1969). *Bases sociales de la asistencia a los enfermeos mentales*. Madrid: Patronato Nacional de Asistencia Psiquiátrica.
- SESMA, N. (2013). «Sociología del Instituto de Estudios Políticos. Un “grupo de elite” intelectual al servicio del partido único y del Estado franquista». Dins M. A. RUIZ CARNICER (ed.), *Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936-1975)*, Vol. 1, (pp. 253–288). Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIGIENE Y MEDICINA SOCIAL (1965). *Problemas de educación sanitaria. Curso desarrollado como contribución a la VI Conferencia de la Unión Internacional de Educación Sanitaria*. Madrid: Editorial Universitaria Europea.
- STOCKING, G. W. (1968). *Race, culture, and evolution: essays in the history of Anthropology: with a new preface*. Chicago: University of Chicago press.
- STOCKING, G. W. (1987). *Victorian Anthropology*. Nova York: Free Press.
- STOCKING, G. W. (1995). *After Tylor. British Social Anthropology 1888-1951*. Londres: The Athlone Press.
- SUGRANYES DE FRANCH, R. (1956). «Raymond Lulle, ses idées missionnaires». Dins M. S. DELACROIX & J. FRANÇOISPRIMO (ed.), *Histoire Universelle des*

Missions Catholiques, vol 1: Les missions des origines au XVI siècle. (pp. 207–222). París- Mònaco: Librairie Grund- Editions de l'Acante.

- TERRÓN, A. (2017). «La intervención de la inspección de enseñanza primaria en la educación sanitaria escolar: la perspectiva crítica de A. Maílló». Dins *Educación, comunicación y salud. Perspectivas desde las ciencias humanas y sociales* (pp. 59–80). Tarragona: Publicacions URV-MARC.
- TERRÓN BAÑUELOS, A. (2015). «La Educación Sanitaria Escolar, una Propuesta Curricular Importada Para la Escuela Española del Desarrollismo». *Archivos Analíticos de Políticas Educativas*. <<http://Dx.Doi.Org/10.14507/Epa.V23.1702>>, 23(19), 1–31.
- TERRÓN BAÑUELOS, A. (2015). «La educación sanitaria escolar, una propuesta importada para la escuela española del desarrollismo». *Education Policy Analysis Archives*, 23(e98).
- TERRÓN BAÑUELOS, A. ; COMELLES, J. M. & PERDIGUERO-GIL, E. (2017). «Schools and Health Education in Spain during the Dictatorship of General Franco (1939-1975)». *History of Education Review*, 46(2), 208–223.
- VILAR-RODRIGUEZ, M. & PONS-PONS, J. (2012). «The Introduction of Sickness Insurance in Spain in the First Decades of the Franco Dictatorship (1939-1962)». *Social History of Medicine*, 1967, 1–21.